శ్రీ

ఆంధ్రసాహిత్య పరిషత్పత్రిక

Journal of the Telugu Academy

KAKINADA.

— 0 —

దేశభాషలందుఁ దెలుఁగు లెస్స.

సంపుటము ౪౮ Vol 48

సంవత్సరము చందా రు 3—0—0

సంచిక 3 Part 3

శ్రీ ఆంధ్ర సాహిత్య పరిషత్పత్రిక

Journal of the Telugu Academy Kakinada

సంపుటము ౪౮ శ్రావణ—భాద్రపదములు సంచిక 3

విషయసూచిక

— 0 —

సూర్యాష్టక వివేకము

మల్లాది సూర్యనారాయణశాస్త్రి

సూర్యుని గూర్చి లోకమునకు అనాదికాలమున తెలియఁజేసినది ఋగ్వేదము. అందు ౧౦ మండలములలోను సూర్య విషయక సూక్తములు కలవు. ఋగ్వేద మండలములు సందర్శించిన సుమారు నాలుగు వందల మంది ఋషులలోను ఇరువది మంది మహర్షులు మాత్రమే వేర్వేఱు కాలముల సూర్యమండలమును ఖగోళమును పరిశోధించినట్లు కనవచ్చును. ఆనాఁటి వారి పరిశోధన సాధనము యోగదృష్టియే యని భావింతము. అర్వాచీన జ్యోతిర్వేత్తలు చక్ర నళికా ఘటికాది యంత్రముల సాహాయ్యమున ఖగోళము పరిశోధించుచు వచ్చినట్లు తెలియవచ్చును గాని, ఆపరిశోధన విధానమునకు మార్గదర్శకమైన ప్రాచీన మంత్రద్రష్టల విధాన మెట్టిదో తెలియరాదు. దానిని బోధించెడి 'ఆగమము' కాలగర్భమున నణఁగిపోయినట్లు "సచాగమో మహతా కాలేన నష్టః" అనెడి ఆర్యభటాదుల మాటల వల్ల విదితమగుచున్నది. ఇక్కడనే మఱియొక మాట.

ప్రాచీనార్ష సంప్రదాయ సిద్ధమైన మంత్రార్థ జ్ఞానము కొంత కొంత నిరుక్తముల నాఁటికే మఱుఁగు పడినది. వెయ్యేండ్ల క్రిందటి భాష్యముల నాఁటికి మఱికొంత మఱుఁగుపడి యుండుననుటకు సంశయమేల? అందుచే ప్రధానమైన యర్థము గోచరింపక వ్యాఖ్యాతలు కొన్ని కొన్ని చోట్ల 'యద్వా' అనుచు నర్థాంతరములు వ్రాయుచు వచ్చిరి. అయినా ముఖ్య భావము నెట్లో భాష్య కర్తలు పైకి తేక పోలేదు. ప్రస్కణ్వ మహర్షి సందర్శించిన "తరణి ర్విశ్వదర్శతో

జ్యోతిష్కృదసి సూర్య!" అను ఋక్కునకు సూర్యుఁడు తిరుగుచున్నాఁడన్న యర్థము వ్రాసినను, అందలి "జ్యోతిష్కృత్" శబ్దమునకు రాత్రియందు అప్కాయమయములగు చంద్రాది బింబములపై సూర్యకిరణములు ప్రతిఫలించి చీఁకటి నణఁగించుచున్నవి. ఎట్లనఁగా, ద్వారమందలి దర్పణముమీఁదఁ బడిన సూర్యరశ్మి యింటిలోని చీఁకటి నణఁగించు నట్లే అనుచు సూర్యమండల పరిశోధన ఫలము తెలుపక పోలేదు.

తైత్తిరీయారణ్యక ప్రథమ ప్రశ్నమందలి సప్తమానువాకమంతయు బహు సూర్య ప్రశంసాపరమే. ఆ విషయ మంతయు వివరించుట కిందు తావు లేదు గావున నతిసంగ్రహముగా అష్ట సూర్యులను గూర్చి యొకింత ప్రసంగితము.

"ఆరోగో భ్రాజః పటరః పతఙ్గః
స్వర్ణరో జ్యోతిషీ మాన్ విభాసః
తే అస్మై సర్వే దివ మాతప న్తి
ఊర్జం దుహానా అనపస్ఫు రన్త ఇతి
కశ్యపోఽష్టమః, స మహామేరుంన జహాతి"

పృథివ్యన్తరిక్షద్యు లోకములకు తేజస్సును కలిగించి వివిధ ప్రాణికోటిని రక్షించు నట్టు ఆరోగుఁడు భ్రాజుఁడు మొదలగు వారు సప్త సూర్యులు దివమున నందందు వెలయుచున్నారు. కశ్యపుఁడెనిమిదవ సూర్యుఁడు. అతఁడు మహా మేరువు నెన్నఁడు విడువఁడు. భూమండలము నుత్తరధ్రువమే మేరువు. ఆకశ్యపసూర్యుని కృత్యమతిచిత్రము, అమేయ శక్తి సంపన్నము. ఆరోగాది సూర్యు లందరుండి యాయాలోకములను ప్రకాశింపఁ జేయుట కతఁడే పరమ సాధనము స్వర్ణకారుఁడు కొలిమితిత్తిద్వారా అగ్నిని ప్రజ్వరిల్లఁ జేసి సువర్ణాదులను నిర్మలము గావించి వెలయించునట్లే సోమనామక

మైన పరమేశ్వర శక్తి కశ్యపునిద్వారా ఆసప్త సూర్యులను నిరంతర దివ్య తేజస్సంపన్నులను గావించుచున్నది ఆ కశ్యపుని కృత్యమును వర్ణించిన మంత్రము లివి.

"యత్తే శిల్పం కశ్యప! రోచనావత్,
ఇన్ద్రియా వత్పుష్కలం చిత్రభాను
యస్మిన్ త్సూర్యా అర్పితా స్సప్త సాకమ్
తే అస్మై సర్వే కశ్యపా జ్జ్యోతిర్ల భంతే
తాన్ త్సోమః కశ్యపా దధినిర్ధమతి
భ్రస్తా కర్మకృది వైవమ్" ఇతి

ఈ ప్రకరణములోని ఋఙ్మంత్రములఁ దెలియవచ్చు సూర్య విషయము మన కూహాతీతము. ఇది యేయుగము లోనిదోయని పించుచు నాశ్చర్యము కలిగించును. ఈ భాగము కూడా వసిష్ఠ మహర్షి మాటలవల్లనే మనకు విశదమగుచున్నది.

"త ఇద్దేవానాం సధమాద ఆసన్నృతావానః కవయః పూర్వ్యాసః. గూళ్హం జ్యోతిః పితరో అన్వవిందన్ త్సత్య మంత్రా అజనయ న్నుషాసమ్.

సత్య మంత్ర శక్తి గల పురాతన వేదకవులయిన యంగిరసులు సూర్య తేజో మహత్త్వమును పరిశీలించి దేవతలతో కలిసి యానందించు వారైరి; యని వసిష్ఠుఁడన్న మాటలను బట్టి యానాఁటికే దురూహ్యమై సూర్య తత్త్వ మాశ్చర్య కరముగా నుండెడి దనుట విదితము కదా! ఇది వేదవాక్యముల భావము.

సరే కాని, ఈ భూమండల మందలి యెల్ల ఖండములందును కొన్ని గంటల కాల మెచ్చు తక్కువగా నుదయించు చున్నట్లు కన వచ్చెడి ఆరోగ నామక సూర్యుఁ డొకఁడే సకలప్రపంచ మానవ

సాధారణముగా గోచరించు చున్నాఁడు గాని తక్కిన యేడుగురు సూర్యు లేరీ? సత్యమే కనరాకున్నారు.

తమ తపోయోగశక్తిని ఖగోళమును పరిశోధించిన యా ప్రాక్తన మహర్షులు తమకుఁ గన వచ్చిన యనంత సూర్యులలో నెన మండుగురిని మాత్రము సవిశేషముగా గుర్తించి, వారి కారోగ భ్రాజాది నామములు పెట్టినారు ఇది యసంగతము కాదు. అర్వాచీన జ్యోతిర్వేత్తలు నక్షత్ర మండలము పరిశోధించి కాలజ్ఞానమునకై అశ్విని, భరణి యిత్యాదిగా నక్షత్రములకు పేళ్ళు పెట్ట లేదా? గురుఁడు శుక్రుఁడు అంగారకుఁ డిత్యాదిగా గ్రహములను నిర్దేశింప లేదా? సూర్య విషయము నిట్టిదే. నేఁడు వివిధ యంత్ర సాహాయ్యమున ఖగోళమును పరిశోధించు మేధావులకుఁ గూడ ఆసూర్యుల యునికి గోచరించినట్లు తెలియరాదు. అంత మాత్రమున వేద వాక్యములను కాదనఁ గలమా? ఆసూర్యుల నందఱిని జూచిన సాక్షులఁ దెలుపు వాక్యములు కూడ నందేయున్నవి. అవి యివి.

"అపశ్య మహ మేతానత్సప్త సూర్యానితి,
పఞ్చ కర్ణో వాత్స్యాయనః
సప్త కర్ణశ్చ ప్లాక్షిః. ఆనుశ్రవిక ఏవనౌ కశ్యప ఇతి
ఉభౌ వేదయితే నహి శేకు మివ మహామేరుం గన్తుమ్"
"అపశ్య మేత త్సూర్యమండలం పరివర్తమానమ్,
గార్గ్యః ప్రాణత్రాతః, గచ్ఛన్త మహా మేరుమ్,
ఏకఞ్చా జహతమ్..."

ఇత్యాదిగా జరిగిన సంభాషణ మందలి సారాంశము కనుఁ గొందము. ఒక ఋషి సమ్మేళన మందలి సూర్య బహుత్వ ప్రసంగములో పంచకర్ణుఁడు సప్తకర్ణుఁడు నను ఋషులు లేచి, ఏడుగురు

సూర్యులను మేము చూచినాము. కశ్యప సూర్యుఁడున్నట్లు విన్నాము గాని, అతనిని చూడలేదన్నారు. అపుడు ప్రాణత్రాతుఁడు లేచి మహా మేరువు నాశ్రయించి కదలక యుండు కశ్యప సూర్యుని నేను జూచితిని మీరక్కడికి వెళ్ళి చూడవచ్చును. ఆరోగ్య సూర్యుఁడీ భూమి మీఁద నున్న యన్ని ప్రాణులకు సాధారణుఁడే. ఇంక భ్రాజపటర పతంగులు ముప్వురును మేరు మార్గమునకు క్రిందుగా నందందుండి తమ యధోముఖ కిరణ జాలములచే ఆయా క్రింది లోకములకు వెలుఁగు కలిగించుచున్నారు. అట్లే స్వర్ణర జ్యోతిష్మ ద్విభాసులు ముగ్గురును మేరు మార్గమునకు పై భాగమున నందందుండి యూర్ధ్వ ముఖములైన తమ రశ్మి జాలములచే, ఆయా పైలోకము లకు కాంతిని గలిగించు చున్నారు. అందుచే వారికిని వీరికిని నడుమ నున్న మేరు మార్గము చల్లగా నుండును. మీరు సుఖముగా మేరువు చెంతకు చేరి కశ్యపుని కనుఁగొనవచ్చును.

ఈ ఋషులు లోకవంచకులు గారు, వీరు కల్ల లాడరని మనము విశ్వసించినచో, ఎనమండుగురు సూర్యులున్నారని నమ్ముట కేమి ? అష్ట సూర్యులను బేర్కొన్న యీ యనువాకమే, సూర్యు లసంఖ్యముగా నున్నారని వర్ణించినది. ఇం దసంభావ్య మేమియు లేదు. పదేళ్ళ క్రిందట నమెరికాలోని యొక ఖగోళ పరిశోధకుఁడు భూమికి డెబ్బది కోట్ల మైళ్ళ దూరమున నొక నక్షత్రము క్రొత్తగా కనవచ్చిన దని పత్రికలలో ప్రకటించియున్నాఁడు. అట్టి యెడ మహర్షులు వర్ణించిన భ్రాజాది సూర్యుల యునికిని గూర్చి మనకు సంశయ మేల ? కశ్యప సూర్యునిద్వారా ఆరోగాది సప్త సూర్యు లాయా లోకము లను బ్రకాశింపఁ జేయుచున్నారని నమ్ముటకు సందేహ మేల ?

ఈ భూగోళము నుత్తర ధ్రువమే దేవతల నివాసమగు మేరు పర్వతము హేమాద్రియని, తరువాతి జ్యోతిశ్శాస్త్రవేత్తలు పౌరాణికులును

వర్ణించియున్నారు. ఒకనాఁడా ప్రాంతమునం దార్య జాతి వారు నివసించి యున్నట్లు వేదవాక్యములను బట్టియే లోకమాన్య తిలక పండితులు తమ వైదిక నిలయమున వ్రాసియున్నారు. దీని నంతను బట్టి చూడఁగా, పైని దెలిపిన అష్ట సూర్య మేరు మార్గ విషయము హిమ ప్రళయానంతర మార్యావర్త మందలి ఋషులు ప్రసంగించు కొని యుందురని భావింపవచ్చును. ఏమయినను, ఆనాఁడు ప్రాణ త్రాతుఁడు నడచిన మేరు మార్గ మగమ్యమో, అజ్ఞేయమో కావ చ్చును గాని, ఆ మేరువు పైని కశ్యప సూర్యుని యునికి మాత్రము ముమ్మాటికి సత్యమే. మఱియు ఋగ్వేదశాఖాంతరములలోని సౌర విజ్ఞాన మెఱిఁగించు నీ యనువాకము సూర్యులకు లెక్కయే లేదు; అసంఖ్యాకు లున్నారని వైశంపాయనుఁ డన్నట్లును తెలుపుచున్నది. ఆయావాక్యము లివి "సప్త దిశో నానా సూర్యాః......ఏతదైవావృతాఽసహస్రసూర్యతాయా ఇతి వైశంపాయనః"

అట్లయితే సూర్యు లెనమండుగురేయని నిర్ణయ మెట్లు? అని శంక కలుగఁగా, సత్యమే సూర్యు లనంతముగా నున్నారు. కాని, పంచకర్ణ సప్తకర్ణ ప్రాణత్రాతులు చూచినా మనుటనుటను బట్టి "అష్టౌతు వ్యవసితా ఇతి, సూర్యమండలాన్యష్టాత ఊర్ధ్వమ్" అనుచు నెనమండ్రు సూర్యు లన్న నిర్ణయము గావింపఁబడినది. వారిలో నొక యారోగ సూర్యుఁడే మనమున్న భూమికి దగ్గఱి వాఁడగుటచే నతనినే మనము చూడఁ గలుగుచున్నాము. తక్కిన వారు కనరా కున్నంత మాత్రమున వారు లేరన్న నాస్తికవాదము కూడదు. ఆ రేఁడుగురును పంచకర్ణాదులకుఁ గనఁబడిన వారేకదా! వారెట్లు చూడఁ గలిగిరి? అను సందేహమునకు వారి భ్రాజాది సూర్య సందర్శన విధాన సాధనాదిక మేనాఁడో నష్టమైనదనుటయే సమాధానము. అది యట్లుండ-

పృథివ్యన్తరిక్షద్యులోకస్వర్లోకాదుల దశ దిశలందలి యగ్ని వాయు సూర్య చంద్ర నక్షత్రాత్మకమైన సర్వతేజోరాశియు నాదిత్యుఁడే యని తేజస్తత్త్వము బోధించు నీ క్రింది ఋక్కును బట్టి యూర్ధ్వాధోలోకములందు వారున్నా రనుట ముమ్మాటికి నిజము.

"ఆదిత్య స్సర్వోఽగ్నిః పృథివ్యామ్
వాయు రన్తరిక్షే సూర్యో దివి
చంద్రమా దిక్షు నక్షత్రాణి స్వలోకే"

మఱియు, ఆరోగాది సప్త సూర్యులును సృష్ట్యాదిని కశ్యప సూర్యునం దంకురించిన మొలకలు అతని తేజస్సు వల్ల వృద్ధిగాంచిన వారు...ఊర్ధ్వాధో లోకముల నెల్ల నెల్ల యెడల కశ్యపుఁడు చూచు చుండు నిత్యాదిగా సూర్యతత్త్వ మెఱిఁగించు నీ క్రింది ఋక్కులే పూర్వోక్త భావమునఁ బరమ ప్రమాణము "ఆయస్మిన్త్సప్త వాసవాః రోహన్తి పూర్వ్యా రుహః"...కశ్యపః పశ్యకో భవతి... యత్సర్వం పరిపశ్యతీతి సౌక్ష్మ్యాత్" ఇత్యాది...

ఇట్లు దివ్యతేజోమూర్తియై సర్వ ప్రపంచమును పరీక్షించు కశ్యపుని మన మిపుడు చూడలేకున్నను, ఉత్తర ధ్రువమనఁబడు మేరువు చుట్టును సూర్య చంద్రాది గ్రహములు ప్రదక్షిణము చేయు చుండు ననియు, మన సంవత్సరమందున్న దేవతల కొక దినమగు ననియు తైత్తిరీయారణ్యక మనుస్మృతి సూర్య సిద్ధాంతాదులు తెలుపుచున్నవి. ధౌమ్యుఁడు మేరువు లక్షణములు ధర్మరాజునకుఁ దెలిపినట్లు మహాభారతము వక్కాణించు చున్నది. ఆధునిక పరిశోధకులు కొందఱు విమానములపై నేఁగి యామేరు ప్రాంతము చూచి వచ్చుచున్నారు గదా! ఇంక సకల జగత్తు నందలి సూర్యుల కాధారము పరమేశ్వరుని కధికరణమైన కశ్యపుఁడే యనుటకు సందేహమేమి?

ఉత్తర ధ్రువమండలి యెడతెగని యాఱుమాసముల పగటి నుత్తరాయణమనియు, అందలి యెడ తెగని యాఱుమాసముల రాత్రిని దక్షిణాయనమనియు సూర్య సిద్ధాంతాదులు చెప్పినవి. అవే మన కయనములు. మన పండ్రెండు మాసము లక్కడి వారి కొక రోజు "బభూవ రాత్రిర్దివ సశ్చ తేషాం సంవత్సరేణైవ సమానకాలః" దాన్నినే వివరించుచు, నక్కడి రాత్రిం దివములు రెండు నిక్కడ నొక సంవత్సర మగునని స్పష్టపఱిచినవి.

ఇంత దనుక చేసిన ప్రసంగమును బట్టి పై దిక్కర్షులును వారి యుపదేశము లాధారముగా శాస్త్రకర్తలును సూర్యమండల తత్త్వ మాములాగ్రము పరిశోధించినవా రనుట విదితముగదా? ఆవేద గత సూర్యవర్ణనలకు సవిమర్శమైన వ్యాఖ్యానమన మహాభారతా రణ్య పర్వమందు సౌరతత్త్వ మభివర్ణింపఁబడినది. దాని నెల్ల నిపుడు వర్ణించి చెప్పుట యసాధ్యము. అందలివి నాలుగు మాటలు.

"సూర్యుఁడఖిల దేవతాత్మకుఁడు జగత్ప్రవృత్తి నివృత్తి హేతు వైన యతఁడే పరమాత్మ. త్రిలోకములకు హితమాచరించు నతఁ డొకఁడే జగతీతల మందలి యెల్ల జంతువుల నేత్రము. పదుమూఁడు ద్వీపములతోడి మహీతలము నెల్ల నతఁడే వెలయించు చున్నాఁడు. సహస్ర యుగ సంమితమైన బ్రహ్మ దేవుని యొక పగటికిని మొదలు తుదయు నతఁడే" ఇత్యాదిగా నున్న యావర్ణన మంతయు, ఆరో గాది సప్త సూర్యులను ప్రకాశింపఁ జేయు కశ్యప సూర్యునికి సంబం ధించియున్న దనుట నిరాక్షేపము ఇంక.

"సప్తద్వీపా వసుమతీ" యను మాటను బట్టి యీ భూమండల మందుండ వలసిన యేడు ద్వీపములు పూర్తిగా కనరావను కొను చుండ, పదుమూఁడు ద్వీములతోడిది భూమియన్న పై మాటను బట్టి మఱి యాఱు ద్వీపములుండ వలసి వచ్చును గదా! వాటిని

గుర్తించు భారము భూగోళ చరిత్ర కారులకు విడిచి తక్కిన స్తుతిని స్మరింతము.

సర్వాంతర్యామి సకల జగదాత్మకుఁడు నైన పరమాత్ముని చిచ్ఛక్తి యీ కశ్యప సూర్యుఁడు సాధనముగా జగత్కార్యము నడపు చున్న దన్న తత్త్వము నీస్తుతి యావిష్కరించిన దని తెలియుటయే మన పని. ఈ భావమునే సూర్యసిద్ధాంత మీక్రింది విధముగా సమర్థించు చున్నదని భావింతురు గాక.

"మధ్యే సమంతా దండస్య భూగోళో వ్యోమ్ని గచ్ఛతి
బిభ్రాణః పరమాం శక్తిం బ్రహ్మణో ధారణాత్మికామ్"

'భూగోళము పరమాత్ముని యాకర్షక శక్తిని పట్టుకొని యీ బ్రహ్మాండ మధ్యభాగ మందంతటను గగన తలమున తిరుగుచున్నది. సోమనామకమైన యాశక్తియే కశ్యపుని జ్యోతిస్సును సర్వకాల సర్వావస్థల యందును ప్రసరింపఁ జేయుచు నారోగాది సూర్యులను, వారి ద్వారా సకలగ్రహ నక్షత్రాదులను ప్రకాశింపఁజేయుచున్న దని యింతకు మున్నె తెలిసికొనియున్నాము. దీనిని బట్టి పరమేశ్వరుని శక్తి కధికరణము కశ్యప సూర్యమండల మనుట సువిదితము.

ఇట్లు ప్రపంచ మంతయు సూర్యునితో నున్నదని గుర్తించిన మహర్షులు సూర్యుఁ డారోగ్య దాయకుఁడని విశ్వసించి యతని నారాధింపఁ జొచ్చిరి. ప్రస్కణ్వుఁడను మహర్షి చర్మ రోగము పాలై మూఁడు ఋక్కులతో సూర్యు నారాధించుచు రోగబాధా విముక్తుఁ డయ్యెను. అదియే తృచ విధానము. ఋగ్వేద మన్ని మండలము లలో నున్న 60½ ఋక్కుల నొక్కచోఁ జేర్చి వానికి మహాసౌర మని పేరు పెట్టిరి. దానితో సూర్యు నారాధించుట రెండవ విధానము. అది సర్వరోగ శాంతికరము. తైత్తిరీయా రణ్యకములోని ప్రథమ ప్రశ్న మంతయు సూర్య మహత్త్వస్తుతిపరమే. దానిని

పఠించుచు సూర్యనమస్కారము లొనర్చుట యరుణవిధాన మందురు. ఈమూఁడు విధానములతో సూర్య దేవు నారాధించుట దేశమునం దిప్పటికి నాచరణలో నున్నది. ఇది యత్యాంతరంగికమైన సార తత్త్వ వివేకము.

సూర్యుని సవితగా వర్ణించిన మొదటి ఋషి విశ్వామిత్రుఁడు. అతఁడు సందర్శించిన ఋక్కు గాయత్రీ ఛందోబద్ధ మగుటచే గాయత్రి యనఁబడుచున్నది. అందు సవిత ధ్యేయుఁడగుటచే సావిత్రి యనియు ప్రసిద్ధి కెక్కినది. ఇట్లిందలో మెన్నో విధముల నారా ధించుచు వచ్చిన విధానముల సారాంశముగా నేర్పడిన యర్వా చీనుల సూర్యధ్యాన శ్లోకములలో నొకటి–

"నమ స్సవిత్రే జగ దేక చక్షుషే
జగ త్ప్రసూతి స్థితి నాశ హేతవే,
త్రయీమయాయ త్రిగుణాత్మధారిణే
విరించి నారాయణ శంక రాత్మనే"

ఇఁకనే సూర్యాష్టక విషయమును ప్రాజ్ఞులకు సంగ్రహముగాఁ దెలిపినానో, ఆసూర్యాష్టకమును ధ్యానించుచు రచియించిన సూర్యా ష్టక మును వినిపించెదను.

చిత్తగింపుఁడు.

సూర్యనారాయణీయః సూర్యాష్టక స్తవః.

వసన్త తిలకా వృత్తమ్ :—

ఆలోకనం దశది శాస్తర జీవరాశే
రాలోకితార మఖిల గ్రహతారకాణామ్,
ఆరోగ్య భాగ్య సవితార ముపాసకానా
మారోగ మీశ్వర చిదంశ మహం నమామి. ౧

మేరో రధోగత మహీతల భూత జాత
రక్షావిధాయిన మధోముఖరశ్మి జాలైః,
విభ్రాజమానమహసం నిగమస్వరూపం
భ్రాజం పరాత్పర కృపానయనం నమామి.

తన్మేరు మార్గ నిహనైక ధరాతలస్య
సందీపన ప్రవణ దీధితి దివ్య మూర్తిమ్,
అజ్ఞేయసంస్థితి మగోచర కాల కాలం
విజ్ఞాపకం పటర మూర్జదుహం నమామి. ౩

దీవ్యన్త మన్యదిశి మేరుపథా దధస్తాద్
రోదో౽న్తరాళమభితః పతదాత్మదీప్త్యా
తత్కాశ్యపప్రభుకృపోజ్జ్వల చిత్ర భానుం
దేవం పతఙ్గ మపవర్గపథం నమామి. ౪

తన్మేరు మార్గ ముపరి స్ఫుర దన్తరిక్షం
ద్యాం ఖాఞ్చ ద్వహన్త మరుణోర్ధ్వముఖాంశు జాలైః,
స్వర్ణ ప్రభాధగధగాయితదివ్య మూర్తిం
తం స్వర్ణరం భవ సరిత్తరణిం నమామి. ౫

ఊర్ధ్వం ద్యులోక మభితః పరిదృశ్య మాన
జ్యోతిర్గ ణస్య విమలద్యు తిహేతు భూతమ్,
జ్యోతిర్మయ ప్రభు కృపా పరిలబ్ధ దీప్తిం
జ్యోతిష్మ దాఖ్య మధిలోకభృతం నమామి. ౬

1. అరోగః-భ్రాజః-పటరః - పతఙ్గః-స్వర్ణరః - జ్యోతిష్మాన్-విభాసః కశ్యపః- ఇత్యష్టౌ సూర్యాః

2. "జ్ఞః కాలకాలః" శ్రుతిః. అధి సత్య నామకః, వ్యావహారిక కాల ప్రవర్తకః పరమాత్మ రూపః చైతన్యాత్మకః కాల ఇతి, కాలకాల శబ్దార్థః

ఆసత్యలోక ముపరిస్థిత లోకవాసి
చక్షుః ప్రియంకరవిభా పరిభాసమానమ్,
భాసా వశీకృత దిగన్తర రోదసీకం
దివ్యం విభాస మఖిలార్తి హరం నమామి. ౭

ఈశానుశాసనవశా దఖిలాణ్డకోటి
బ్రహ్మాణ్డదీపన విధీన్ పరికల్ప్య సూర్యాన్,
ఆశ్రిత్య మేరు మభితః పరిశీల యన్తం
తం కశ్యపం పరమహాస్పదనం నమామి ౮

ఓ మారోగ భ్రాజ పటర పతఙ్గ స్వర్ణర జ్యోతిష్మ ద్విభాస కశ్యపేభ్యో నమః.

శ్లో॥ మల్లాది వంశ ప్రభ వేన సూర్య
నారాయణ ధ్యానపరాయణేన,
శ్రీ సూర్యనారాయణ శాస్త్రి ణేదం
సూర్యాష్టక స్తోత్ర మభాణి భక్త్యా.

శ్లో॥ సూర్యాష్టక స్తవమముం నియతః పఠే ద్యః
ప్రాత శ్శుచిః ప్రతిదినం ప్రణమన్ సవిత్రే,
సూర్యాష్టకస్య కృపయా లభతేఽత్ర పూర్ణ
మాయు శ్శ్రియం సుఖ, మముత్ర పరాం గతిం సః॥

ఓం తత్సత్.

కళింగము — త్రికళింగములు

కత్తి సాంబమూర్తి శాస్త్రి

శ్రీమద్వాల్మీకి రామాయణము నందును, భారతాదీతిహాస గ్రంథములందును, భాగవతాది పురాణము లందును, ధర్మశాస్త్ర గ్రంథము లందును గొన్ని దేశనామములకును, వ్యక్తుల నామములకు అవి కొన్ని వింతగా నుండును. అంగదేశము=రుద్రనేత్రాగ్ని దగ్ధుఁడగు కాముఁడు అంగము విడిచిన దేశమని రామాయణము. బలియను నొక రాజు సంతానము లేక, బహు సంతానవంతుఁడగు దీర్ఘతముఁడను ఋషిని ప్రార్థింప నాముని వివస్త్ర గానున్న బలి భార్య యొక్క ఒడలంతయు సిమిరెననియు దానివలన నామెకు పుత్రుఁడు కలిగెననియు, అంగస్పర్శచే జనించిన బాలుఁడు అంగుఁడని వ్యవహరింపఁ బడెననియు నాతడు పాలించిన దేశమున కంగ దేశమను పేరు రూఢమైనదనియు మహాభారతము నిర్వచించినది. అప్సరసః=సముద్రము తఱిచినపు డానీటిలో బుట్టిన సారము అప్సరసలు. అంధప్రాయము అనఁగా అడవులచే నిండినది. ఆంధ్ర మనియు ద్రామ్ విడంబయంతీతి ద్రావిడాః అనియు నిర్వచనములు కేవల మాత్సర్యగ్రస్తులచే నిటీవల గల్పింపఁబడినది.

శ్లో॥ హిమాచలం సమారభ్య యావద్బిందు సరోవరమ్
హిందూదేశ మితిఖ్యాత మాద్యం తాక్షరయోగతః

అను నిర్వచనము కూడ ప్రామాణికము గానిదే. కళింగ పదము రామాయణమున రెండు మూఁడు తావులఁ గలదు. కాని దాని నిర్వచనప్రసక్తి తగులలేదు. కళింగరాజులగు శిశుపాల దంతవక్త్రులు శ్రీకృష్ణునిచే నిహతులైనట్లు భాగవతమునను, భారతమున కళింగరాజు రత్నాంగదుని కూఁతురు శుభాంగిని స్వయం

వరమున నితరరాజులను గెల్చి తెచ్చి కర్ణుఁడు దుర్యోధనునకు భార్యగా నిచ్చెననియుఁ గాలింగులు కౌరవ పక్షమున భారత రణమునఁ బోరాడిరనియుఁ గలదు. దీనిని బట్టియే కలిం యుద్ధం గచ్ఛంతీతి కళింగాః కళింగా ఏవ 'కాలింగాః స్వార్థేఽణ్. అను వ్యుత్పత్తి యటీవలి వారిచేఁ గల్పింపఁబడినది. కాళింగులు మహా ధీరులగు యోధులనియు సాహసికులగు నావికు లనియు అతిప్రాచీన కాలము నుండియుఁ బ్రసిద్ధి గన్న వారు. అశోకుని కళింగయుద్ధమున లక్షమంది యోధులు దేశమునకై ప్రాణము లర్పించుట చరిత్ర ప్రసిద్ధము కదా? కాళిదాసుఁడును రఘువంశమున కాళింగులను బ్రశంసించియున్నాఁడు. హూనుత్సాంగు, ఫాహియాన్ అను విదేశ యాత్రికులును ప్లీని మొదలగు చారిత్రికులును గళింగులను బ్రశంసించిన వారే? వీరందఱును గాళింగులు యుద్ధప్రియులగుటచేతనే వారికి కళింగ వ్యవహారము సిద్ధించిన దని తలంచువారే.

సాధారణముగా దేశమున కేపేరుండునో ఆపేరే అందలి జనులకు వారు వ్యవహరించు భాషకును గూడ నుండుట అనుభవ సిద్ధము. ఆంధ్రదేశము, ఆంధ్రభాష, ఆంధ్రులు, తెలుఁగు దేశము, తెలుఁగు జాతి, తెలుఁగు భాషయు నట్లేర్పడినవే. దేశము, జాతి, భాష అను మూఁడిటిలోనే యొకదానినామము వలననో తక్కినవాని నామము లేర్పడునట్లు పెద్దలు చెప్పుదురు. కళింగదేశము, కలింగ, జాతికలదు కాని కళింగభాష కనంబడదే? అతి ప్రాచీనకాలము నుండియు బ్రసిద్ధమైన కళింగజాతికి ప్రత్యేకభాష లేకుండునా? యని విమర్శింప వలసియున్నది. దానికై మొదట కళింగనామము వ్యుత్పత్తి కనుఁగొనవలసియున్నది.

"కలిం గచ్ఛంతి" యుద్ధప్రియులను వ్యుత్పత్తి జాతికిఁ గొంత ఉత్కర్షాధాయకమే యైనను వాస్తవికము మాత్రము గానేరదు.

క్షత్రియునకు యుద్ధము తెలచియుంచఁబడిన స్వర్గద్వారము అను నమ్మకము గల ఆదినములలో నన్ని జాతులును యుద్ధ ప్రియములే అయినప్పుడు కేవల కాళింగ జాతికే ఆ వ్యవహార మంటఁగట్టుట న్యాయము గానేరదు. కావున కళింగ వ్యవహారమునకు వేఱు కారణ ముండియుండును. కళింగమను నది ఒక్క ప్రదేశము గాదు. ఒకని యేలుబడిలో నున్నదియుఁ గాదు. అనేకభూభాగము లనేక రాజుల పాలనములో నుండెడివి. విదేశయాత్రికులు చారిత్రికులును సప్తకళింగములని కొందఱు, పంచ కళింగములని కొందఱు, త్రికళింగము లని కొందఱు పేర్కొనిరి. ఇవి యన్నియు మొత్తము పైని వంగ దేశమందలి కపిశా (లా) నది నుండి గోదావరి వఱకు వ్యాపించి యున్నవని చరిత్రకారుల సాధారణ నిర్ణయముగా నున్నది. శ్రీశైలము వఱకుఁ గల దేశము గూడ త్రికళింగాంతర్గత మనుట న్యాయ్యము. పంచ సప్త కళింగముల సన్నివేశ మెట్టిదో వాని ప్రత్యేక వ్యవహార మెట్టిదో యెఱుక పడదు. బహుశః చిన్న చిన్నవిగా నున్న రాజ్యముల ననుసరించి యా వ్యవహారము పుట్టి యుండును. త్రికళింగము మాత్రము ఉత్కలింగము (ఉత్తర కళింగము) మధ్యోకళింగము (మధ్యకళింగము) ఎలమంచికళింగము అను మూఁడు భాగములుగా నున్నది. వంగ దేశమందలి కపిశానది మొదలు కొని మహేంద్రగిరి వఱకు ఉత్కలింగము. మహేంద్ర మాదిగ విశాఖ పట్టణము వఱకు మధ్య కళింగము. తదుపరి గోదావరి వఱకు ఎలమంచి కళింగము. గోదావరి దక్షిణమున శ్రీశైలము వఱకు నున్నది, ప్రస్తుతము నైజాము రాజ్యమంతయు గలిసి "త్రిలింగము" అని ప్రాచీన కాలమున వ్యవహరింపబడినట్లూహించుట సమంజసము. ప్రాచీన కాలమున బౌద్ధమత వ్యాప్తికి పూర్వము శైవమత మచ్చ దశలో నున్నపుడే దేశములకు కళింగ వ్యవహారము సంభవించినది.

"క" కమ్ అను శబ్దములకు నీరు అని అర్థము. జలజాతమగు పద్మము నకు కజాతము, కంజాతము, కంజము, కజము అను శబ్దములు పర్యాయపదములుగా సంస్కృత భాషయందుఁ గలవు. ఇప్పటి కవు లును సర్వసాధారణముగా వీని నుపయోగించుచున్నారు. కాఁబట్టి "క" శబ్దమునకు నీరు అను అర్థము నిర్వివాదము. ఇప్పుడు కళింగము అన నీరుగా నున్న లింగము అని మనము సులభముగా గ్రహింపఁ గలము. మూఁడు కళింగములందును జల లింగములు గలవు. శివుని అష్టమూర్తులలో పంచ భూతములు చేరియున్నవి కదా? కళింగము గూడ శివుని రూపభేదమని మనకు విశదము కాఁగలదు. దక్షిణాపథ మున శివుని పంచభూతలింగములతో గొప్ప క్షేత్రము లున్నవి. కాళహస్తి వాయులింగము. కంచి పృథ్వీలింగము జంబుకేశ్వరము జలలింగము. అరుణాచలము తేజోలింగము. చిదంబరము ఆకాశ లింగమును గలవు. మన దేశమున పంచభూతలింగములు లేకున్నను జలలింగములు మాత్రము మూఁడు గలవు. అవియే త్రికళింగములు. వాని వివరణ మీఁ క్రిందఁ గననగును.

ఉత్కలలింగము—ఉత్తర కళింగము ప్రస్తుతము ఉత్కల విశ్వ విద్యాలయమునకు స్థానమై అతి ప్రాచీన ప్రశస్తి గల భువనేశ్వరము. భువన మనగా నీరు. జీవనమ్. భువనమ్, వనమ్. అమర నిఘంటువు. ఆక్షేత్రమున ప్రత్యేకించి లింగమేదియు లేదు. రమారమి గజము మేర చుట్టు కైవారముగ నల్లగ నిగనిగ లాడుచున్న యొక బల్ల పఱపు శిల కలదు. నడుమ నుబ్బెత్తుగాను క్రమ క్రమముగా నంచు లకు పల్లముగాను నాశిల చెక్కఁబడినది. నడుమ నుబ్బెత్తు ప్రదేశ మున నొక కాఱురాయి శిథిలమయినది కలదు. ఒక ప్రక్క నంచు నకు సమీపముగా మూఁడు పగుళ్ళవంటి గీతలు కలవు. గంగా, యమునా, సరస్వతీ నదులు మూఁడు నాపగుళ్ళ నుండి పైకి ప్రవ

హించు నని అర్చకులు, స్థానికులు నందురు. భువనేశ్వర రహస్యము, ఉత్కలింగ రహస్యము నిందే యిమిడియున్నది. ఇప్పుడు కూడ భువనేశ్వరమున నీటి జలలు గలవు. వానిని ఇంగ్లీషులో మినరల్ వాటర్సు అందురు. రామాయణమున ఆకాశము నుండి తన శిరమున బడిన గంగను శివుఁడు చిరకాలము జటలలో నిర్బంధించియుంచి భగీరథుని ప్రార్థనముచే బిందు సరోవరమున విడిచినాఁడని కలదు. భువనేశ్వరమున బిందుసరోవర మను పుష్కరిణి కలదు. భువనేశ్వర గ్రామము చుట్టును నాలుగైదు మైళ్ళవఱకును తాతి, కంకర, నేల. ఆ నేలలోని నీరు మిగుల నారోగ్యకరమైనది. ఆ నీటి వలన ననేకాసాధ్య రోగములు శమించును. ఆనీటికిని అక్కడి చల్లని గాలికి నీప్పైరాష్ట్రముల వారనేకు లాప్రాంతమున బంగళాలు కట్టుకొని నివసించు చున్నారు. భువనేశ్వరము రైలు స్టేషను మొదలుగ నూరివఱకును మూఁడు మైళ్ళ రోడ్డున కిరుప్రక్కల బెంగాలీలు మొదలగువారి బంగళాలు కలవు. శ్రీ రామకృష్ణ పరమహంస కూడ నొకప్పుడక్కడ కొంతకాలము నివసించెనఁట. ఆవిషయము తెలుపు మఠమును గొప్ప ఆవరణము నక్కడ నున్నవి. కావున భువనేశ్వరము ఆరోగ్యకరమగు నీటికి తావని మనము తెలిసికొందము. భువనేశ్వరమున దేవునకు భువనేశ్వర లింగరాజ మహాదేవుఁడని సంకల్పమునందుఁ జెప్పుదురు. ఈశ్వరలింగ పదములు తొలగించిన భువనలింగమను పద మేర్పడును. అది కళింగమునకు పర్యాయము గూడ నగును. ఈ ఈశ్వరపదమును రాజపదము నెప్పటి నుండి వ్యవహారములో నున్నను భువనలింగ పదములు మాత్రె మనాదిసిద్ధములై కళింగము నుత్తర భాగమం దుండుటచే నుత్కలింగ వ్యవహారమునకుఁ గారణమై యున్నవనుట సిద్ధము.

మధ్య కళింగము

మధ్య కళింగమునకు ప్రాకృత భాషలో మధోకళింగమని తద్భవ రూపము. మధోకళింగము కాలక్రమమున మధూకలింగము మధుకేశ్వరలింగముగా పరిణమించి మధూకవృక్ష కథ కూడ కల్పింపఁబడినది. అంతియ కాకుండ లింగము మధూక దారుమయముగా నవతరించి కొన్ని శతాబ్దములు భోగరాగము లనుభవించి మూఁడు దశలకు మున్న త్రాగుఁబోతులగు సర్పకుల వివాహమున దివ్వె కంబము దెబ్బకు గుఱియై చెక్క ముక్కలై పోగా నిప్పుడా స్థానమున దృఢమైన శిలాలింగము పాదుకొనినది. ఇదియుఁ బ్రాచీన కాలమున జలలింగమే. ఇప్పుడు ప్రసిద్ధముగా నున్న ముఖలింగమున జలలింగమున్నట్లు కానరాదు గాని దీనికి నాతిదూరమునఁ గల "బడితి" గ్రామమున జలలింగేశ్వరాలయ మున్నట్లును ఆలింగము కారణముగా నాగ్రామమునకు అల్లింగము అను పేరున్నట్లు నూహించుట కాధారము కలదు. ఆ గ్రామమున ఇపుడు అవలింగి యను వ్యవహారమున్నను శాసనములందు "అవలింగ" గ్రామమను పేరే కలదు. మూఁడవ వజ్రహస్తదేవుఁ డీగ్రామమును జలలింగేశ్వర స్వామికిని గొందఱు విశ్వబ్రాహ్మణులకును అగ్రహారము చేసినట్లు శాసనమున్నది. ఈ అల్లింగ (అవలింగేశ్వరు నుండియే మధ్య కళింగము నకు కళింగనామ మేర్పడినది. ముఖలింగపదము త్రికళింగ పదమునకు నాంధ్రీకరణమున మొదట మూఁడు కళింగము ముక్కలింగము అని వ్యవహరింపఁబడి అనంతర కాలమున విజ్ఞలచే ముఖలింగముగా మార్పఁబడినది. మధ్యకళింగమని యూహింపఁబడిన అవలింగ గ్రామము పరిశోధించుటకై వెళ్ళితిని. అక్కడి హైస్కూలు హెడ్ మాష్టరు శ్రీ దేవరాజు వేంకట సూర్యనారాయణమూర్తిగారు నన్ను మిక్కిలిగా నాదరించి విశేష శ్రమ మంగీకరించి పరిశ్రమించి

నాయత్నము సుకరము సఫలము నొనరించిరి. వారికి నా చిరతర కృతజ్ఞతా వందనములు. అచ్చటి స్థలజ్ఞ వృద్ధుల వలన నీ క్రింది విషయములు తెలియవచ్చినవి.

పూర్వము జలేశ్వరుఁడను శివలింగము ఆలయము నుండెడి దనియు నది యిప్పుడు ధవళేశ్వరాలయమని వ్యవహరింపబడుచున్న దనియుఁ జెప్పిరి. దగ్గర గల బక్రి కొండ నుండి జలధార ప్రవహించెడి దనియు, దానికి జలేశ్వర ఘట్టమను నామముండెడిదనియు ఆధార పూర్వము వంశధార నదితో కలిసెడిదనియుఁ జెప్పిరి. దంతవరపుకోట పాలించెడి దంతవక్త్రి మహారాజునకు గురువగు ఆనంద దేవరవారు మల్లేశ్వరుని ప్రతిష్ఠించిరి. జలేశ్వరునకే అమృతేశ్వరుఁడనియు, మల్లే శ్వరుఁడనియు కాలక్రమమున వ్యవహారము కలిగెనఁట. తీర్థయాత్రా పరులై వచ్చెడి ఋషులు తొలుత నిక్కడకు వచ్చి జలేశ్వర ఘట్ట మున స్నానమాచరించి, విభూతి ఘట్టమున విభూతి దాల్చి నారద కుండము, గోకుండములలో స్నానము చేసి బొడ్డపాడులో జలేశ్వరుని (ధవళేశ్వరుని, తరువాత బగిర్ల గుడిలో విశ్వనాథుని దర్శించి తరు వాత కామినాయుడుపేటయొద్ద కామేశ్వరుని ఎండల కామేశ్వరుని) సోమేశ్వరుని భీమేశ్వరుని,మధూకేశ్వరుని దర్శించెడి వారఁట. అవలింగి మొదలు కొని ముఖలింగముతో సహా ప్రాచీన కాలమున ఏక క్షేత్రముగానే యుండెడిదఁట. అప్పటి గృహములు దేవాలయములు శిథిలమై ఆ ప్రదేశమంతయు వరిపొలములుగా నిపుడున్నది. ముఖ లింగము వఱకు నక్కడక్కడ ఒక గజము ఎత్తు ముప్పాతిక గజము చుట్టుకొలత గల లింగము లనేకము లిప్పుడున్నవి. వాని ఆలయము లన్నియు శిథిలమై అంతరించినవి. బక్రి కొండపై నొక పవిత్రమైన నూయి కలదు. నారద గుండము. గోగుండము ఉటగుండము

మొదలగు కుండము లిపుడు పాడుపడి మురికి నీటి కుండములుగా నున్నవి. తురకల ప్రభుత్వమున, నవలింగ నగరమునకు ఔరంగ నగర్ అను పేరుండెడిదఁట. దంతవక్త్రుని కోటయొద్ద జలుమూరు కోటవద్ద పాటి మన్ను త్రవ్వినప్పుడు బంగారపు నగలు నాణెములు దొరికెడివఁట. ఈ గ్రామమున నా మట్టి దిబ్బలలో సన్నికలు ముక్కలు, మందులు నూఱు ఖల్వము ముక్కలు విశేషముగా పాత కాలపు కుండ పెంకులు దొరికెడివఁట. ఎక్కువ దళసరి గల ఇటుక ముక్కలు దొరికెడివఁట. (మల్లేశ్వరాలయమున అడుగు చదరము అడుగు మందము గల ఇటుక మేము చూచినాము. మల్లేశ్వరాలయమున కొంచెము శిథిలమైన నంది విగ్రహము గలదు. అది సాధారణముగా మెడయెత్తుకొని యున్నట్లుండక మెడ ముడుచుకొని ముంగాళ్ళపై వంచిన మెడ న్నానుకొని నిద్రించు చున్నట్లున్నది. ఇట్లుండుట యెక్కడ నగపడదు. మల్లేశ్వరలింగము జీవల్లింగమనియు నది క్రమక్రమముగ వల మెక్కువగుచున్నదనియు పూర్వము చేయింపఁబడిన విశ్వరూపమను నాగాభరణ మిపుడు ఇఱు కిఱుకుగా నగుచున్నదని యిక్కడి వారూహించు చున్నారు. బొడ్డపాటిలో జలేశ్వరస్వామి వారి కిచ్చిన తామ్ర శాసనము లభించినదఁట.

ఇవి స్థానికవృద్ధులు బోర సన్యాసినాయుఁడు వయస్సు 80 బోర సిమ్మన్న వయస్సు 70 మొదలగు వారు చెప్పినది మేము చూచినదియును. పైని వ్రాసిన దాని వలన పురాతన కాలమున సీఅవలింగము, ముఖలింగములు గలసి యేక క్షేత్రముగా నుండెడిదనియు, దానికి అబ్లింగనగర మను పేరుండెడిదనియు నది మూఁడవ వజ్రహస్త దేవుని కాలమునకే విడి పోయినదనియు వజ్రహస్తునిచే పేర్కొనఁబడిన జలలింగేశ్వరుఁ డిపుడంతర్హితుఁ డైనాఁ డనియు నూహింప వీలగుచున్నది.

ఇది మధ్య కళింగ ప్రశంస. ఇంక ఎలమంచి కళింగ వృత్తాంతము నారయుదము.

మలిచిలి, ఎలమంచిలి అను గ్రామములు అనేకము కనబడు చున్నవి. విశాఖపట్టణ మండలములో తాలూకాకు ముఖ్య పట్టణమగు ఎలమంచిలి మనకిప్పుడు గావలసినది. ఆశబ్దమున కిప్పుడు చివర లివర్ణమున్నను ప్రాచీన శాసనములందును చారిత్రక పత్రములందును ఎలమంచి అనియే కలదు. ప్రాచీన కాలమున నీ గ్రామము నాధారము చేసికొనియే ఎలమంచి కళింగమను వ్యవహారము రూఢమయినది. దీని సమీపముననే అతి ప్రాచీనాంధ్రుల రాజధానియగు సర్వసిద్ధి యున్నది. ఎలమంచిలి తాలూకాకుఁ గొంత కాలము సర్వసిద్ధి తాలూకా యను నామమును దాని దగ్గరనే గల (సర్వసిద్ధి) రాయవరమున మునసబు కోర్టు నుండెడివి; కాని దరిమిలాను ఎలమంచిలి తాలూకాగా మార్చి దొరతనము వారి కచేరీలన్నియు నక్కడకే మార్పఁబడినవి. ఎలమంచిలిలో కొమ్మయగుండమను చెఱువు కలదు. ప్రాచీనమైన విష్ణ్వాలయ మొకటి చిన్న కొండపైని గలదు. వెలనాటిచోడుని మంత్రియు, దండనాథుఁడునగు కొమ్మనామాత్యుఁడు ఎలమంచి లాదిగా కళింగ దేశమున ముప్పది రెండు విష్ణు ప్రతిష్ఠలు గావించినట్లు మంచన కేయూరబాహు చరిత్రమున బేర్కొన్నాఁడు. కొండ మీది ఆలయమునకు వెళ్ళెడి సోపానములలో నొక శిలా శకలము పైని గొంత శాసనభాగము గలదు. ఇటీవలివా రెవరో ప్రాచీన శిథిలాలయమును పునర్నిర్మించినపుడాశాసన ఫలకమును చిదిపి పాతియుండవచ్చును. ఈ కళింగమునకు "కళింగ" వ్యవహారమేమో కలదు. ఆ వ్యవహారమెట్లు కలిగెనో చూతము. ఎలమంచిలిలో నిప్పుడు కొమ్మయగుండ మను చెఱువును ఆ శిథిల శిలాఫలకమును దక్క నింకేమియు ప్రాచీన చిహ్నము లగపడలేదు. నలువ

డేండ్లకుముం దొక బ్రాహ్మణుఁడు నాయిత్రవ్వుచుండగా నొక శివా లయము కనఁబడఁగా నాతఁ డాలింగమును ఎక్కడనో పాఱవై చిమల చిన తాలతో చక్కని యిల్లు కట్టు కొన్నాఁడు. దాని వలనఁ గూడ మన కంత లాభము కలుగలేదు. కాని ఎలమంచిలి కొంచెము దూరమున "ధారపాలె" మను గ్రామమును "పంచధార" లను క్షేత్రమును గలవు. పంచధారలు ఇప్పుడు కు గ్రామ మైనను చాళుక్య రాజనరేంద్రుని కేడవతరము మనుమఁడైన చాళుక్య విశ్వేశ్వర నర పాలునకు రాజధానిగా నున్నట్లు కావ్యాలంకారచూడామణిలో విన్నకోట పెద్దన కవి "పంచధారాధురీణా" మొదలగు విశేషణము లతో వర్ణించియున్నాఁడు. అక్కడ నొక చిన్న కొండ నుండి నైదు ధారలు ప్రవహించెడివి. వానివలన నాక్షేత్రమునకు పంచధార లనియు దేవునకు ధారాలింగేశ్వరుఁడనియు వ్యవహారము కలిగినది. ఈ ధారాలింగమే "ఎలమంచి"క (ధారా) లింగ"మయినది. ఇప్పుడు నక్కడ ధారపాలె మనుగ్రామమును పంచధారలలో శివాలయమును గలవు. కాని దేవునకు ధర్మలింగేశ్వరుఁడని పేరుగా నున్నది. ఈ పేరుమా ర్పిటీవలిదనియు పూర్వము ధారాలింగేశ్వరుఁడను వ్యవ హారమే యుండెడిదనియుమనము సులభముగానే యూహింపఁగలము. ఈ కళింగము గోదావరి వఱకు వ్యాపించిన ట్లగపడుచున్నది. పిఠా పురము కళింగ దేశమండలి దని తెనాలి రామకృష్ణుఁడు పాండురంగ మాహాత్మ్యమునఁ జెప్పెన్నాఁడు. దాని సమీపముననే నవఖండ వాడ యనునగ్రహారము రాజరాజనరేంద్రుఁడు పావులూరిమల్ల నకిచ్చె నని మల్లన తగణితమునఁ జెప్పుకొన్నాఁడు. దాక్షారామ భీమేశ్వ రాలయమున కళింగరాజులచేఁ జేయఁబడిన దానశాసనములున్నవి. కాఁగా గోదావరి కీవల వేంగీదేశమునకుఁ బొరుగుదేశము కళింగమే యని తేలుచున్నది. ఈ మూఁడు కళింగములకు తెనుగున ముక్క

లింగమనియు సంస్కృతమున త్రికలింగమనియు వ్యవహారము. త్రిక ళింగ పదమునకు భ్రష్టరూపము త్రిలింగమనియు అదియే దేశ భాషలో తెలుఁగుగా మాఱినదనియు గొందఱు చెప్పుచున్నారు. ఒక వింత. ఈ మూఁడు స్థలములకును సమీపముననే ప్రాచీనములగు బౌద్ధ, జైన, నిర్మాణములును గలవు. భువనేశ్వరమునకు 3 మైళ్ళ దూరముననే ఖారవేలుని శిలాశాసనము గల హస్తి గుహయు కండ గిరి (స్కంధగిరి) గుహలును ఉదయగిరి గుహలును సుమారు నూఱు గలవు. ఉదయగిరియందిప్పుడును పూజా పురస్కారములతో నున్న జైన దేవాలయము గలదు. ముఖలింగమునకు 12 క్రోసుల దూర మున సుప్రసిద్ధములగు సాలె హూండము బౌద్ధ స్తూపములు గలవు. పంచధారల దగ్గరగా అనకాపల్లి శంకారము (సంఘారామములు) గలవు. బౌద్ధ జైనమతములకును శైవమతమునకును బ్రచండ విద్వే షము. ఆకాలమున నీ రెంటిలో నేదానినో యొకటి అణఁచి వేసి రెండవది విజృంభించి యుండవచ్చును. నేఁటి కాలమునఁ బక్షపాతము లేని ప్రజా నిరాదరమును రెండును సరిగానే అనుభవించు చున్నవి. మఱియు నీ మూఁడు క్షేత్రములకును సమీపమున శిథిలములయిన ప్రాచీన పట్టణములు గలవు. భువనేశ్వరము కడ శిశుపాల ఘడము, ముఖలింగ సమీపమున దంతవక్త్రుని కోట నగరి కటకము, సింగు పురమును (ఈ మూఁడును రాజధానులయినట్లు శాసనములు చెప్పు చున్నవి.) పంచధారల దగ్గర ప్రాచీనమయిన సర్వసిద్ధియును గలవు. ఈ శిథిల పట్టణములు ప్రాచీన కాలమున త్రికళింగరాజధానులై యుండ నోపును. ప్రస్తుత మాంధ్ర దేశాంతర్గతమైయున్న కళింగ ప్రాంతమున ప్రాచీన చారిత్రకాధారము లపారముగా లభించు

నాశయున్నను పరిశోధకుల దృష్టి యటు ప్రసరింపకుండుట కాల మహిమ. కళింగ చరిత్రము లేకున్న త్రిలింగ చరిత్రము మొట్టి పడియే యుండును. కాఁబట్టి పరిశోధకులు కళింగ చరిత్ర పరిశీలమునకై యించుక కాలము వినియోగించునట్లు శ్రీ పరమేశ్వరుఁ డనుగ్రహించును గాక.

శ్రీ శ్రీ శ్రీ

శివరాత్రి మాహాత్మ్యము — కావ్యత్వము

చిలుకూరి పాపయ్యశాస్త్రి.

శ్రీనాథుని ప్రబంధములలోఁ దుదిరచనగాఁ గానవచ్చుచు మన కుపలబ్ధమైనది శివరాత్రిమాహాత్మ్యము. ఆంధ్ర సాహిత్య పరిషత్తు దీనిని బ్రకటించిన తరువాతనే శ్రీనాథుఁ డీప్రబంధమును గూడ రచించెనని తెలియవచ్చినది. పరిషత్తు వారికి లభించిన యీ ప్రతి యొక్కటియే గాక, వేఱొక ప్రతి నేఁటి వఱకు లభింపక పోవుటచే, దీనికిఁ బ్రత్యంతర ముండినట్టులే యెఱుఁగ రాకున్నది. శ్రీనాథుని యితర ప్రబంధ రచనా సామ్యము దీని యందెల్లెడ నిమిడియుండుటచే, నిది శ్రీనాథవిరచిత మగునా, కాదా, యను విచికిత్స యెవ్వరికిని బయలుదేఱలేదు. ఈ ప్రబంధ రచన కాశీఖండ రచనానంతరమే జరిగినట్టు లిందలి శైలీపరిణతియే తెల్లము సేయుచున్నది. భావనాసమున్మిషితమైన వస్తూన్మీలన క్రమము కూడ నిది పరిణత రచన యని తెలుపుచున్నది. ఈ ప్రబంధము శ్రీశైలవాసి శాంత భిక్షావృత్తియతీశ్వరుఁడు, తన మూలభృత్యుఁడైన ముమ్మడి శాంతయ్య కంకితము సేయు మనఁగా, శ్రీనాథుఁ డందుల కంగీకరించి, యాతనికిఁ గృతి యిచ్చినట్లు గ్రంథస్థపీఠికవలనఁ దెలియవచ్చుచున్నది. ఆశ్వాసాద్యంత పద్యములనుబట్టి కూడ నేతత్కృతిభర్త ముమ్మడి శాంతయ్యయే యైనట్లు స్పష్టమగుచున్నది.

పరిషత్తునకు లభించిన దీని తాళపత్త్రి ప్రతి యొక్కటియే యగుటచేత, తదాలంబమున నిది ముద్రితమగుటచే గ్రంథపాత బహుళమైనది. తన్మూలముగ నిందలి కవిత యందదుకులుగాఁ గానవచ్చుచున్నది. ఈ ప్రబంధముద్రణమునకుఁ దొలి మలి పీఠికలు రచించిన శ్రీ కత్త్రి సాంబమూర్తిశాస్త్రిగారీగ్రంథ ప్రాశస్త్యమును గొంతవఱకుఁ దెలియఁ జేయుచు, నిందలి కృత్యాది శ్రీనాథ విరచి

తము కాదనియు, ప్రబంధవిషయ మంతయు శ్రీనాథ విరచితమే యనియు, దీనిలోఁ గాదంబరీ రచనానుసరణము విశేషముగఁ గలదనియు సోదాహరణముగ నట వివరించియున్నారు. కాని పాఠక లోకము శ్రీనాథుని యితరప్రబంధములను జదివినట్టు లీ ప్రబంధమును జదువుట లేదనియుఁ జెప్పవచ్చును. దానికి మూలమేమో, కొంత వివరింతును.

శ్రీనాథుని రచన లాంధ్ర భాష కమూల్యాభరణము లని, ఆంధ్ర పాఠక లోకమునకు విశిష్టముగఁ దెలిపిన వారు కీ. శే. వేటూరి ప్రభాకరశాస్త్రిగారు. వారీ ప్రబంధముల నన్నిటిని దలస్పర్శిగఁ జూచి, శ్రీనాథుని ప్రతిభా విశేషము నవగతము చేసికొని, ఆతని ప్రబంధముల కాలనిర్ణయాదికమును గూర్చి, గ్రంథస్థమైన చరిత్రాంశములను గూర్చి, తమ యమూల్యమైన యాశయములను శృంగార శ్రీనాథమున వెలువరించి యున్నారు. దాని కాంధ్రలోక మెల్లప్పుడు కృతజ్ఞమై యుండవలసినదియే. 'తీర్థకారస్తు విరళః ప్రవేష్టారస్తు బహవస్సన్తి' అను సూక్తిచొప్పున దుష్ప్రవేశవిషయమునకు బాట నేర్పఱుచు వారు తక్కువ. బాట యేర్పడిన తరువాత దానిఁ బట్టి పయనించు వారు హెచ్చు. అట్టులే దుష్ప్రవేశ విషయమునకు వారొక బాట నేర్పఱచిరి. కావున వారి యపారమైన కృషి ప్రశంసనీయమే. కాని శ్రీనాథుని శృంగారినిగా నిరూపించు క్రమమున, వారెన్నిటినో ముడి వెట్టి ముద్రవైచినారు. శ్రీనాథుని శృంగారిశేఖరునిగా నిరూపించుటకు శివరాత్రిమాహాత్మ్యరచనమును గూడ నొక కారణముగా ముడివెట్టినారు. శృంగార శ్రీనాథములో శ్రీనాథుని స్త్రీలౌల్యమును విశేషముగ నిరూపింప నుపక్రమించి, ఆతని కృతులన్నిటిలో నుండియు నుదాహరణము లిచ్చుచు, నీ శివరాత్రి మాహాత్మ్యరచనము కూడ దానికి మూలకారణమని తెలిపియున్నారు. ఇంచు మించుగ శ్రీనా

థుని రచన లన్నిటిలో నాతని యనుభూతి విదితమగుచున్నదని వివరించి యున్నారు. శాస్త్రిగారి యీ వివరణ మెంతవఱకు సరిపడునో, మఱియొకప్పుడు నా యెఱింగినకొలఁది తెలిపెదను.

ఇంతియగాక 'క్రీడాభిరామము' పీఠికలో శ్రీనాథుని శీలమును గూర్చి తెలుపుచు నిట్లు వ్రాసియున్నారు.

"పవిత్రప్రబంధములందుఁ గూడ నిట్టి రచనలను సంకోచింపక నిరంకుశముగాఁ జొప్పించుటకు శ్రీనాథుని శీల మెట్టిదై యుండునో, యించుక యోజించిన గోచరించును. శివరాత్రి మాహాత్మ్యమును జెప్పు పవిత్రగ్రంథమున సంస్కృత మూలమున లేని చండాలీబ్రాహ్మణుల సంభోగ సంభారము నంత సంపూర్ణముగా వర్ణింపవలసిన దేనా?"

ఈ పలుకులతో నాంధ్ర పాఠకలోకమున కీ ప్రబంధము నెడ నొకవైరస్య మేర్పడినది. శ్రీనాథుని ప్రబంధములలోఁ గాని చాటువులలోఁ గాని శృంగారభావసంవళితములైన పద్యములు చదువునపుడు గాని వినునపుడు గాని హృదయ మార్ద్రమై తన్మయత నందని సహృదయచిత్తము లుండఁబోవు. అట్టి శృంగారము మాటున నాతఁ డనుస్యూతము సేయు భక్తిచే పారవశ్యము నందని రసికచిత్తముకూడ నుండఁబోవదు. కాని శాస్త్రిగారు వైచిన యీ ముద్రచే శివరాత్రి మాహాత్మ్య మొక యంటరాని కావ్యముగాఁ బరిణమించినది. ఈ విషయమున ప్రభాకరశాస్త్రిగారి పలుకు లెంతవఱకు సరిపడియున్నవో పరికింతము.

ఈ శివరాత్రి మాహాత్మ్యమునకు మూలము స్కాందపురాణాంతర్గతమైన 'యీశాన సంహిత' యని కృత్యారంభమునం దిట్లు పేర్కొనఁబడియున్నది.

1. చూ, శృంగార శ్రీనాథము పుట. 299-300.

తాపససార్వభౌములు సదా శివరాత్రిమహావ్రతంబు దో
షాపహతిక్రమంబు వినఁ డాదరణంబున నేను సద్గురు
శ్రీపదపద్మము ల్దలఁచి చెప్పెద శంకర సంహితా కథా
దీపిత దివ్య మార్గమునఁ దేటపడ న్మొదలింటినుండియున్.

శివరా. 1-49.

సూతుఁడు శౌనకాది ఋషులకు దోషాపహమైన శివరాత్రి వ్రతవిధానము నీశానసంహితోక్తమార్గమునఁ దెలియఁ జెప్పెదనని నాఁడు. ఈ రీతిగఁ దెలిపిన యీ శివరాత్రిమాహాత్మ్యమునకు మూలమయిన 'ఈశానసంహిత' యెక్కడ లభించునా, యని యన్వేషించుచుండ, ప్రభాకరశాస్త్రిగారే మదరాసు ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తకభాండాగారము నందున్న, కాగితపు వ్రాఁతప్రతి నుండి యెత్తి వ్రాయించి, మూఁడధ్యాయముల సంస్కృతగ్రంథమును బరిషత్తునకుఁ బంపియున్నారు. అదియే శివరాత్రిమాహాత్మ్యమునకు మూలమయిన యీశానసంహిత యనినారు. ఆనాఁడు నేను పరిషత్కార్యాలయమున వ్యవహర్త (Manager) గాఁ బనిచేయుచు వారు పంపిన భాగమును ముద్రించియుంటిని. పిమ్మట నేను మదరాసునకుఁ బోయి ప్రాచ్యలిఖితపుస్తకభాండాగారములో మాకుఁ బంపిన ప్రతికి మూలమైన మాతృకను బరికింపఁగా, నీ యీశానసంహిత యనునది యింత మాత్రమే గాక మఱికొంతభాగ ముండవలయు ననిపించినది. ఆ విషయమునుగూర్చి నే నీవఱకు ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్పత్రికలో శ్రీనాథుని గూర్చిన కొన్నిప్రసంగములు' అను వ్యాసమునఁ దెలిపియుంటిని. ఈ శివరాత్రిమాహాత్మ్యమున కాయీశాన సంహింత మూల మనుట నిశ్చితము. అది స్కాందార్గతమై యుండుటయు నిశ్చి

తమే. ఇపుడు పరిషత్తునందు ముద్రితమైన ఈశానసంహితలో నీ శివరాత్రిమాహాత్మ్యమునకు సంబంధించిన యితివృత్తము గలదు. దానిలో సుకుమారుఁడు చండాలాంగనతోఁ గవగూడుట, తత్సుత లతోఁ గూడ రమించుట యను నీ యితి వృత్తము కూడియే యున్నది. శ్రీనాథుఁడు మూలాతిక్రమమున నీ చండాలీ బ్రాహ్మణ యువసంభోగ సంభారమును వర్ణించియుండలేదు. దాని నంత విరివిగా వర్ణింపవలసిన దేనా. యనినారు? ఎంత సంపూర్ణముగానో వారు తెలుపలేదు. శ్రీనాథుఁ డేప్రబంధమునందును స్త్రీ పురుష సంభోగశృంగారము నతి సంయతము చేయునేగాని, దానిని హద్దుమీఱి వర్ణింపనే వర్ణింపఁడు. శృంగార రసనిర్వహణమునం దాతఁడు సహజముగఁ బాటించెడి సం యమమునే పాటించియున్నాఁడు. అక్రమ మెట్లుసాగెనో వివరింతును. ముందుగ నిందలి కథా సంగ్రహమును దెలిపెదను.

కథా వస్తువు

మహాప్రళయము వచ్చి, భూమియంతయు జలమగ్నముగాఁగా, శ్రీమన్నారాయణుఁడు క్రోడావతారము దాల్చి, భూమిని జలమునుండి లేవనెత్తి అశ్రమ దీఱుట కాతఁడు క్షీరసముద్రమున శయనించి యుం డును. బ్రహ్మయుఁ బ్రళయావసానమునఁ బ్రధానసృష్టి వాంత సృష్టి గావించి, తన కేర్పడిన ప్రాభవముతో విఱ్ఱవీగుచు క్షీరసాగర శాయియైన హరిని దర్శించును. అతఁడు బ్రహ్మనభ్యుత్థానాదికముచే గౌరవింపఁడు. దానిపై బ్రహ్మ కోపించి పరుషముగ మాటాడును. విష్ణువు నుద్రేకించి ప్రతివచన మిచ్చును. ఇరువురు తమ తమ ప్రాభ వముల నుగ్గడించుచు వాగ్వాదమునుండి శస్త్రాస్త్రపాతమునకుఁ గడఁ గుదురు. తుదిని వారిరువురు నొకరిపై నొకరు పాశుపతాస్త్రములు ప్రయోగించుకొందురు. వాని యుద్ధతి నణఁగించుటకై శివుఁ డారెండ స్త్రముల నడుమ మహాలింగస్వరూపుఁడై యావిర్భవించి వారిరువుర

నాలింగమునాద్యంతములఁ గనుఁగొండని నియోగించును. వారిరువురు నా లింగము తుది మొదలు గానలేక తిరిగివచ్చి పరమేశ్వరుని శరణు వేడుదురు. వారికి శివుఁడు శివరాత్రివ్రతము నుపదేశించును. ఇది తొలుతటి కథ.

ఆవ్రతప్రభావము నెఱిఁగించుటకై తరువాతి సుకుమార చరిత్ర ముపక్రమింపఁబడినది. వింధ్యారణ్య ప్రదేశమున, రత్నపురి రాజధానిగాఁ బాలించు హేమాంగదునకు యజ్ఞదత్తుఁ డనుమంత్రి గలఁడు. అతఁడు వేదాదివిద్యలం దారితేరినవాఁడు. ఆతని ధర్మపత్ని సుశీల. వారిరువురకు, తత్పుర సమీపవాసియైన ఓంకారశంకరుని కరుణచే జన్మించిన కుమారుఁడు సుకుమారుఁడు. అతఁడు వేదాదివిద్యలందు ఆరితేరినవాఁడై వివిధకళలు నేర్చి సుందరాకారుఁడై పారదార్యము సురాపానము మున్నగు దుర్వృత్తుల మెలఁగుచుండును. కొంతకాల మిటు జరుగఁగా రాజాతని దుర్వృత్తి నెఱిఁగి నగరమునుండి పంపివేయఁగా, సుకుమారుఁడు హూణమండలమునకుఁ బోవుచు, నడుమ నొక తటాకమునొద్ద నిలుచును. తత్సమీపమున వెలివాడలో నివసించు చండాలకన్య యతిలావణ్యవతి యొకతె యాతటాకమున ఋతుస్నానము చేయవచ్చి, యాతనిఁ జూచి వలచును.

సుకుమారుఁడును గపటబ్రాహ్మణవృత్తితో మెలఁగుచు నా చండాలకన్యతోఁ గూడి రమించుచు, పక్కణవాసి శబరులతోఁ గూడి వేఁటలాడుచు, మాంస మాహారించుచు, చౌర్యముచే ధన మార్జించుచు నామెతోఁ గాపురించుచుండును. క్రమముగా నాతని దుర్వృత్తి బైటఁబడుటచే నాతఁ డచట నిలువలేక యాతావు గదలిపోవును. పిమ్మట నాతని కిద్దఱు కొడుకులు నిరువురు కూఁతులు జనించిన వెనుక నా చండాలాంగన మృతినొందును. ఆతని కఱువ దేండ్ల ప్రాయము వచ్చినను, కామోద్రేకముచేఁ దనకూఁతులఁ గూడి రమించుచు

వారలకుఁగూడఁ బుత్రులఁ గనును. ఇట్లాతఁడు పతితుఁడై మెలఁగుచుండ, నొక శివరాత్రి నాఁటి రాత్రివేళ నాకూఁతులకుఁ బూవులు తెచ్చుటకై పోయి, నాగేశ్వరాలయమునెదుట నిలిచి పొద్దుపోవునంతకు జాగరముచేసి, భక్తులు చేసిన యీశ్వర పూజాదికమును జూచి యింటికి మరలివచ్చును. అప్పటి నుండియుఁ దన దుర్వృత్తి వదలి కదలక నిలిచియుండును. కొంత కాలమున కాతఁడు మరణింపఁగా, వానిఁ గొనిపోవుటకు శివదూతలు యమదూతలు వత్తురు. మహాపాపి గావున నరకమునకుఁ గొనిపోవలె నని యమదూతలు, అలవోకగానైన శివరాత్రినాఁడు జాగరము సేయుట శివపూజను దర్శించుట యనునివి కలుషహరము లని శివదూతలు తెలుపుదురు. తుది కాతఁడు శివసాన్నిధ్యమున కేఁగును. కొదువవిషయ మిందు లేదు.

ప్రబంధనిర్మాణపద్ధతి

శ్రీనాథుఁ డీప్రబంధమును తొందఱతొందఱగా రచించె నని నారు శాస్త్రిగారు. కాని యట్టి తొందఱపాటేపాటియు నీరచనలోఁ గానరాదు. సావధానముగఁ బ్రణాళిక నేర్పఱుచుకొని, కాదంబరీ కావ్యవిషయము ననుసంధానము సేయుక్రమమును నిర్ణయించుకొని, ప్రబంధలక్షణ సమన్వయమున కనువు గూర్చుకొని, రచన సాగించి యావెనుక కృతిసమర్పణము చేసియున్నట్లు లీ ప్రబంధమునందలి రచనాక్రమమును సావధానముగఁ బరికించిన విదితమగుచున్నది. శ్రీనాథుఁడు తాను రచింపసమకట్టిన ప్రబంధమునం దేయేవిషయములనుపనిబద్ధము సేయఁదలపెట్టునో, వానికొక సూచన నిచ్చుచునే యుండును. అందు నీ శివరాత్రిమాహాత్మ్యమునఁ దత్సూచనాక్రమము నతివిపులముగ సాగించియున్నాఁడు.

"అభ్యుదయ పరంపరాభివృద్ధియు నభిమతార్థసిద్ధియు సత్యధర్మ క్రియాభివృద్ధియు నగునట్లష్టాదశవర్ణనా గర్భంబుగా నత్యాశ్చర్యకరంబై నా రచియింపం

బూనిన కథాసరిద్విధానంబు సకలపాపవినిర్ముక్తంబై సర్వవస్తుసంధానయుక్తంబై సర్వలక్షణసంపన్నంబై సర్వాగమామ్నాయ సంభావితసంస్తుత్యంబై పరమ ధర్మోత్కృష్టంబై పరమేశ్వరప్రియంబై పార్వతీమనోహరంబై శ్రీనాథసేవితంబై బ్రహ్మరుద్ర దేవతాదిసంస్తూయమానంబై శోభిల్లు నిష్పుణ్యచారిత్రంబు దశదోష వివర్జితంబై యుండ నాచేత నీ విధంబున రచియించెద, నది యెట్టిదనిన — బూర్వోక్త మార్గంబునఁ బరిపూర్ణంబై యథావిధి శోభిల్లు నిష్పుణ్యచారిత్రంబుం బోలినట్టి ధర్మక్షేత్రంబును మహాతీర్థంబును నగు గంగాకాళిందీ సంగమంబున సత్యవ్రతపరాయణులగు శౌనకాదిమహామునులు దీర్ఘసంత్రంబునందుఁ గూడియుండఁగ ... నమ్మహామును లిట్లనిరి.”

సత్కవి విరచితమైన కావ్యము కృతికర్తకు కృతిభర్తకు నభ్యుదయపరంపరాధాయకము కావలయు ననిన నందలి విషయము ప్రధానముగ ధర్మసముద్బోధకమై యుండవలెను. కావ్యోపనిబద్ధమైన రస మేదియయినను ప్రధానఫలము మాత్రము శాస్త్రసమ్మతమైన ధర్మ ప్రతిపాదకము కావలయు ననుట ప్రబంధమార్గాంగీకృతమైన పద్ధతి. ఇట్టి ప్రబంధనిర్మాణము అభిమతార్థ సిద్ధిదాయకము ధర్మక్రియాభివృద్ధికరము నగుటయు సహజము. శ్రీనాథుని యీరచన యష్టాదశవర్ణనాత్మకమై యత్యాశ్చర్యకరమై యుండు ననినాఁడు. ఇది ప్రాసంగిక విషయముగాక యథార్థమే యగునట్లు లీప్రబంధమును బట్టణవర్ణముతో నారంభించి సుకుమార శివలోక గమనాభ్యుదయాంతముగ నిర్వహించుటలో, కించి న్న్యూనముగ సకలవర్ణనములు సమకూడునట్టులు చేసినాఁడు. పట్టణమునందలి వనితలందఱ యీాలువులు పాడుచేసి, తుదికి చండాలాంగనతోడను తత్సుతలతోడను గూడి పతితుఁడైన సుకుమారుఁ డలవోకగా శివరాత్రివ్రతపూజా దర్శనమున నిర్ధూతసకలపాపుఁడై శివలోకమున కేఁగుట యొక రసబంధురప్రబంధ మగుట యాశ్చర్యము గాక యేమగును.

ఇట్టి యీ కథాసంవిధానము సకలపాపరహితమై, సర్వలక్షణ సమ్మితమై, సకలాగమ రహస్యవేది సంస్తుత్యమై ఉత్తమోత్తమ ధర్మోత్కృష్టమై పరమేశ్వర ప్రీతిపాత్రమై పార్వతీమనోహరమై, విష్ణు సంసేవితమై బ్రహ్మరుద్రాది దేవతాసంస్తూయమానమై, శోభిల్లు నని నాఁడు. చండాలీబ్రాహ్మణ బ్రువసంయోగము ప్రధానేతి వృత్తముగాఁ గల యీప్రబంధ మింత పవిత్రము సకల సంస్తుత్యము నగుట వింత గాక మఱియేమి కావలయును. ఈ కావ్యము శ్రీనాథునకుఁ గల శృంగారానుభూతిని వ్యక్తము సేయుటకే యుపక్రాంతమైనచో, దీని నింత పవిత్రమని తెలుపుట యతిసాహస మనక తప్పదు. శ్రీనాథుఁడు తన ప్రబంధములన్నిటిలో సత్యమునే తెలిపియున్నాఁడు గాని, అసత్యము నేపాటియుఁ దెలుపలేదనియే తెలియవచ్చును. కావున నీశ్వరార్చనకథాశీలుని యీమాటలు సర్వథా సత్యములు. "ఇప్పుణ్యాచారిత్రంబును బోలినట్టి ధర్మక్షేత్రంబును మహాతీర్థంబు నైన గంగా యమునా సంగమ" మని తెలుపుట వింతలో వింత. ఉపమానోపమేయభావము నిట్లు వ్యత్యస్తము సేయుట కెంతటి సాహసము గావలయునో? గంగాయమునా సంగమముఁ బోలెఁ బవిత్రంబైన యిపుణ్యాచారిత్రం బనిన నదియొకపాటి. అట్లనక తలక్రిందు సేయుట శ్రీనాథునిదృష్టిలో నీకథాసంవిధాన మెట్టిదో తెల్లము చేసియున్నాఁడు.

ఈ ప్రబంధ ముపనిషత్ప్రతిపాద్యుఁడైన పరమేశ్వరుని లింగ స్వరూప మాహాత్మ్యప్రతిపాదనమున కుపక్రాంతమైనది. శివరాత్రి యనఁగా, పరమేశ్వరుఁ డురులింగస్వరూపుఁడై యావిర్భవించిన రాత్రి. అట్టియురులింగ స్వరూపావిర్భూతికి, బ్రహ్మవిష్ణువుల యజ్ఞాన విలసిత వివాద పూర్వక విద్వేషములను గారణములుగఁ దెలుపుటలోఁ దన్మహిమ మూర్తిత్రయాతీత మని వ్యక్తమైనది. శివభక్తుల కీశివ లింగావిర్భావసమయము భక్తిభావసంసేవ్య మని తెలుపుటకై

ప్రథమాశ్వాసము తుదిని శివరాత్రివ్రతవిధానమును శివుని నోట విని పించినాఁడు. చతుర్థాశ్వాసము తుదిని, ప్రబంధవర్ణనాక్రమమున హేమంత శిశిరర్తుల ప్రసక్తిని గొనితెచ్చి నాగేశ్వరాలయమున శివరాత్రివ్రతము జరిపించి, దాని నవలోకగాఁ గాంచిన సుకుమారుఁడు శివసాయుజ్యముఁ బడసినట్టులు చిత్రించి, ఆద్యంతములు రెండిటిని శివరాత్రిమహత్త్వముతో సంబద్ధము గావించియున్నాఁడు. ఈ తీరుగఁ గూర్పఁబడిన యీకథాసంవిధానమును సకల కలుషహార మని నిరూపించుట శ్రీనాథునకుఁ గల శివభక్తి తత్పరతను, సత్యధర్మపరతను నిర్భరమైన యాత్మవిశ్వాసమును వెల్లము సేయుచున్నది.

రసనిర్వహణము

ఇది శివరాత్రిమాహాత్మ్యప్రతిపాదకప్రబంధ మగుటచే దీనిలో శాంతరసము ప్రధానమై వీరశృంగారాది రసభావపరిపుష్టమై అద్భుతపర్యవసాయిగా నిర్వహింపఁబడినది. హర్యజులకుఁ బరమేశ్వరమాయావిలసనమున నజ్ఞాన ముదయించి, ప్రభుత్వాభిమానమున గర్వము రేకెత్తి, పరస్పరధిక్కారపూర్వకముగ నెఱపిన భాషణము రౌద్రభావావిర్భూతికి నిదానమైనది. క్రమముగ నదియే బీభత్సరసభావసంవర్ధక పాశుపతాస్త్రప్రయోగమునకు దారితీసినది. విష్ణువు శార్ఙ్గమును బ్రహ్మ గాండీవమును నెక్కువెట్టి, యిరుండొరులపై శరప్రయోగము సేయు నాటోపములో వీరరస మావిర్భూతమైనది. ఈవిధముగ రౌద్ర వీరములు క్రమపరిణతములై శంకరశరణాగతి రూపమైన శాంతరసము నొదవింపఁజేసినవి. తుదికి హర్యజులు శాంతమత్సరులై ముక్తకంఠమునఁ బరమేశ్వరుని స్తుతించి, తదనుగ్రహపాత్రులైరి.

ఈ తరువాతి ఘట్టములో సుశీల తనకు సంతానము లేదని పలవించుటలో కరుణరసానుగతమైన విప్రలంభశృంగారము పరిపుష్టమైనది. ఓంకారశంకర సేవచేఁ బుత్రప్రాప్తి కలుగు నను నిర్ణయమున

భక్తిభావానుప్రవిష్ట మగుచు ధర్మానుబద్ధమైన వీరమై శాంతముగ పర్యవసన్నమైనది. సుకుమారజనన మాదిగ సంయోగ శృంగార పరిపోషక వస్తు సమన్వితమై చండాలకన్యాసంగతిచేఁ బరాకాష్ఠ నందిన శృంగారము, ఆతఁడు సర్వథా పతితుఁడగుటకు నిదానమైనది. పతితత్వమునఁ బరాకాష్ఠ గాంచిన సుకుమారున కలవోకగా లభించిన శివరాత్రిజాగరము నాగేశ్వరపూజాదర్శనము నిర్వేదమునకు మూలమై శాంతరసపోషకమై యాతని కుత్తమగతి ప్రాప్తిసాధన మై యద్భుత రసావిర్భూతికి మూలమైనవి. రౌద్రరససమున్మీలితమైన వీరరసము ప్రథమచతుర్థాశ్వాసములలో విశేషముగ నిర్వహింపఁబడినది. నడుమ నొక్క తృతీయాశ్వాసములో మాత్రము కొంతవట్టు చండాలీసుకుమార సమాగమఘట్టమున శృంగారము పరిపుష్టమైనది. ఈ విధముగ నిర్వహింపఁబడిన యీరససామగ్రి యంతయు సముచిత వస్తు సమున్మీలనసమన్వితమై యౌచితీమహితముగనే కొనసాగినది.

వస్తూన్మీలన పద్ధతి

కాశీఖండములోని గుణనిధిచరిత్రము శివరాత్రిమాహాత్మ్యము నందలి సుకుమారచరిత్రమును తీర్చి దిద్దుట కాధారభూతము. రెండిటను బెక్కువిషయములలో సామ్య మేర్పడియున్నది. అచట గుణనిధి తండ్రియు నిచట సుకుమారుని తండ్రియు యజ్ఞదత్తులే. ద్యూతమను వ్యసనమునకుఁ జొల్పడి యిల్లు విడిచిన గుణనిధి, చౌర్య ప్రవృత్తిచే మృత్యువు వాతఁబడి, శివరాత్రినాఁడు అవశముగ నైన జాగరోపవాస దీపసంధుక్షణాది పుణ్యకార్యము లాచరించుటవలన నిర్ధూత పాపుఁడై తరువాతి తరువాతి జన్మములలోఁ గుబేరుఁడైనాఁడు. గుణనిధికంటెను నాకారసౌష్ఠవమును వ్యసనబాహుళ్యమును బడసిన సుకుమారుఁడు పతితత్వమునఁ బరాకాష్ఠ నందియు, శివరాత్రినాఁడలవోకగాఁ లభించిన జాగర శివపూజాదర్శన సుకృతముచే నిర్ధూత

సకలకల్మషుఁడై శివలోకమునఁ బారిషదస్థానమును బడయఁ గలిగి నాఁడు. గుణనిధికిఁ దల్లి యొక్కతయే నీతి బోధింపఁగా సుకుమారు నకుఁ దలిదండ్రు లిరువురు నీతిని నుద్బోధింతురు. నీతి నుపదేశించుటలో కాదంబరిలోని శుకనాసోపదేశము రెండిటను సమన్వితమైనది. గుణ నిధిచరిత్రమునం దుపక్రాంతమైన కాదంబరీవిషయప్రవేశము, ఈ శివరాత్రిమాహాత్మ్యమున విశేషస్థాన మాక్రమించినది. రత్నపురీ వర్ణనము, సుశీల సౌందర్య చిత్రణము, ఆమె సంతాన ప్రాప్తికై గావిం చిన వ్రతపూజాదికము, సూతికాగృహవర్ణనము, లక్ష్మీమద నిరూ పణము, సరోవర వర్ణనము, చండాలకన్యాసౌందర్యచిత్రణము, ఇత్యాదిగాఁ బెక్కు విషయములందు కాదంబరిలోని గద్యము లిందు గద్యపద్యాత్మకములుగా రూపొందినవి,

గృహనిర్వాసితులైన గుణనిధి సుకుమారు లిరువురచే "అరు ణగభస్తి బింబ ముదయాద్రిపయిం బొడతేర గిన్నెలో" నిత్యాది పద్యముచే నేకరూపముగనే విలపింపఁ జేసినాఁడు. ఇరువురకు శివరా త్రియే తారకమైనది. దీనినిబట్టి శ్రీనాథుని దృష్టిలో గుణనిధిపాత్ర చిత్రణ మెట్టిదో సుకుమారపాత్రచిత్రణము నట్టిదియే. రసపరిపోష మునకై మూలాతిక్రమమునఁ గావించిన భావపరిపుష్టిలోఁ గొంత మార్పు గలదు. గుణనిధి కలవడిన వ్యసనము ద్యూతము. సుకుమా రున కలవడినవ్యసనము పారదార్యము. అట్టి పారదార్యవ్యసనోపహ తిచేఁ గలిగిన పతిత్వమును నిరూపించినవిషయమే విమర్శకుల దృష్టికి వెగటుగఁ దోఁచిన చండాలీసమాగమశృంగారము. తన్నిర్వాహణ మెట్లుసాగెనో పరికింతము.

సుకుమారపాత్రచిత్రణము

సుశీలాయజ్ఞదత్తుల సుకృతములకు ఫలితముగా నోంకార శంకరుని కరుణచే సుకుమారుఁడు జన్మించి నాఁడు. అతఁడు వేదాది

విద్యలు సకలకళలు నేర్చినవాఁడు. యజ్ఞదత్తుఁడు హేమాంగదునకు మంత్రియైన కారణమునఁ దత్పుత్రుఁడైన సుకుమారుఁడు ధాగర్భశ్రీమంతుఁడై నాఁడు. దానితోపా టభినవయౌవనము చక్కఁదనము సాహసము చనవు దొరఁకొనినవి. ఇవన్నియు నేకైకదోషాకరములు. ఇట్టివన్నియు నొక్కచోఁ జేరినఁ జెప్పెడి దేమున్నది. సుకుమారుని పారదార్యప్రవృత్తికి నాతని చక్కఁదనము మూలకారణమైనది. దాని నెట్లు చిత్రించెనో పరికింపుఁడు.

సీ. ఆజానుదీర్ఘ బాహార్గళ స్తంభుండు
కోమలాళి వినీలకుంతలుండు
కర్ణాంత విశ్రాంత కమలాయతాక్షుండు
పరిఫుల్లచంపకప్రసవ కాంతి
బహుళాష్టమీ శశిప్రతిమ ఫాలతలుండు
కంబుసన్నిభ చారుకంధరుండు
పరిపక్వ బింబికాఫల పాటలోష్ఠుండు
గంధవారణకుంభ కఠినభుజుఁడు
సదివతినయుండు కుపిత ధూర్జటిలలాట
చక్షురనలార్చి రుద్గమ సంప్రధూత
విస్ఫులింగచ్ఛటావళీ వేష్టనమునఁ
బసిమి దప్పని వలరాజుపగిది నొప్పె.

ఆజానుబాహుఁడు ఆకర్ణాంతవిశాలనేత్రుఁ డగుట సాధారణము. పూఁచిన సంపెఁగ పువ్వువంటి శరీరకాంతి గలుగుట, కృష్ణపక్షాష్టమి నాఁటి చంద్రునితో సమానమైన ఫాలతలము గళము గలుగుట, దొండపండువంటి మోవి గలుగుట యనునివి విలక్షణ సౌందర్యస్ఫోరకములు. ఇట్టి సౌందర్య మాతని కేర్పడి యుండుట చేత నేహరనేత్రాగ్నిజ్వాల లలముకొనినను వన్నెతరుగని వలరాజువలె నొప్పె ననినాఁడు. ఈవిధమైన పురుషసౌందర్యావిష్కారము కూడఁ

ప్రకరణోచితముగ నతివిలక్షణముగ నిచటనే జతగూడినది. ఇట్టి యాతఁడు వైదికాచార మార్గము నుజ్జగించి, ఆరజము (దుర్విలాసము) రాచరికము నలవఱుచుకొని వీథులఁ దిరుగాడుచుండ,

క. కుసుమాయుధనిభుఁడగు నా
రసికునిపై వ్రాలె సానురాగముతోడన్
బిసరుహనయనల చూపులు
భసలంబులు పూవుఁదోఁటపయి వ్రాలుగతిన్.

మన్మథ సన్నిభుఁడైన యారసికుని మీఁద పద్మనయనల చూపులు మధుకరములు పూచిన పూవుఁదోఁట మీఁద వ్రాలిన విధమున ప్రీతితో వ్రాలినవి. ఇది యొక మధురమైన కల్పన. పద్మము లందు నెలవుకొనియున్న తుమ్మెదలు క్రొత్తగఁ బూచిన పూఁదోఁట మీఁద సానురాగముతో వ్రాలును. పద్మనయనల చూపు లనుచంచరీకములకు కుసుమాయుధ ప్రతిముఁడైన యాతని సౌందర్యము క్రొత్తగఁ బూచిన పూవులతోఁటయైన దనుటలో, సుకుమారుని సౌందర్యము సకలపద్మనయనా దృష్టిప్రసారయోగ్యమైన దనుట వ్యక్తమైనది. సుందరీమణు లందఱచూపు లాతనిపై వ్రాలుటకు కారణము కూడ సహజముగ నిరూపితమైనది.

గీ. భావ మభిరామరూపైకపాతుకంబు
యౌవనము దోషములకెల్ల నాస్పదంబు
మన్మథుఁడు కోపి యెటు నియమంబు నిలుచు
సుదతులకు వానిఁ గడకంటఁ జూచునపుడు.

మానవస్వభావము మనోహరరూపమునందు ముఖ్యముగఁ బ్రసరించునదియై యుండును. యౌవనము సమస్తదోషములకు నెలవు. మన్మథుఁడు కోపస్వభావుఁడు. ఇట్టి పరిస్థితిలో సుందరీమణులకు సుకుమారుని క్రీగంటఁ జూచినపుడు మనోనియమ మెట్లు సమకూడును?

సుకుమారుఁడు లోకవిలక్షణమైన సౌందర్యవంతుఁడు గావుననే వానిఁ గూర్చి తలపోఁతలేని యువిద పందెము చఱచినఁగూడ నాపట్టణమం దొక్కతయు లేదఁట.

సీ. హృదయ మువ్విస్తార శేకారతమున నుండి
వానిఁ జింతింపని వనజముఖియు
నోకమా అతనిఁ జూచి రెయిండొక్కమఱిఁ జూడ
వభిలషింపని విద్రుమాధరయును
గలలోన వానిఁ జిక్కఁగఁ గౌఁగిటను జేర్చి
ముకుళితేక్షణ గాని ముగ్ధయయును
నతనిరూపము ను కుడ్యమందు లిఖియించి
యందంబుఁ జూడని యంగనయును

కెలఁకచేతను బ్రోదిరాచిలుక చేత
వానిగుణములు విని కుచద్వంద్వసీమఁ
బాదుకొఁ బులకింపని పైదలియును
బన్నిదము వేసినను లేరు పట్టణమున.

నలుని సౌందర్య మీవిధముగనే సకలసుందరీజన సంప్రార్థ్యమై నట్టులు వర్ణింపఁబడియున్నది. ఇచటి వర్ణనాక్రమ మావిధముగనే కొనసాగినది. విలక్షణమైన సౌందర్యము కామినీకామ్య మగుట సహజ విషయము. దానికిఁదోడు సుకుమారుఁడు స్వధర్మదూరుఁడై కాముక జనసంసేవ్యమైన ద్యూతక్రీడా మద్యసేవనాది వినోదోపాయముల మునిఁగి తేల మొదలుపెట్టినాఁడు. ఇట్టి దుర్వృత్తి పట్టువడుటకు ధనము కలిమి మూలమైనది. ధనమదమత్తుల దుశ్చేష్టితము, వారి కేర్పడు గర్వాంధ్యము వారి నెన్నియో పెడత్రోవలఁ బట్టించును. అట్టి యాథార్థ్య మంతయు సుకుమారునకు విపరీతముగ జతపడినది.

సుకుమారుఁ డత్యుద్ధతుఁడై వీటిలోని యుందకత్తెలనంద ఱిని వెదకి వెదకి చెఱుచుచుండెను. కామవేదనాదగ్ధహృదయుఁ

డైన సుకుమారునకుఁ దల్లిదండ్రుల సదుపదేశ మేపాటియుఁ జెవికెక్క-లేదు. ఇఁక నాతఁడు చదివిన చదువంతయుఁ దనయపమార్గ ప్రవృత్తికి సమర్థకముగా సమన్వయించుకొనఁ దొడఁగినాఁడు. వామదేవుఁడు శుకుఁడు దక్క ముక్త లున్నారని మనము విందుమా? కావున 'చేతోజాతు నుపాశ్రయించెదఁ బరస్త్రీల న్వినోదించెదన్, మాతంగీపరమేశ్వరిం గొలిచెద న్మద్యంబు సేవించెదన్' అని నిశ్చయించుకొని, తలము దప్పఁ ద్రాగి, మధుమదాతిరేకమున ఆరణ్యకములు పఠింపఁదొడఁగినాఁడు. ఈ తీరుగ సుకుమారుఁడు సురాపాయియై పరస్త్రీలోలుఁడై పురమునందలి సుందరీమణులందఱ యీలువులు చెఱచు చుండుట దుర్భరమై పురజను లందఱుఁ గూడి రాజునకు మొఱవెట్టుకొనునట్లు గావించినాఁడు. దానితో రాజాతని దేశము నుండి వెడలనడచెను. ఇట్టి సుకుమారుని విలక్షణ సౌందర్యమునకు ఫలము అవినీతి వర్తనము, తన్మూలకముగ దేశనిర్వాసనముగా నేర్పడినది.

చండాలాంగన

సుకుమారుఁడు నగరనిర్వాసితుఁడై కాంతారమార్గముఁ బట్టి పోవుచు, నడుమ నొక కొలని దరికిఁ జేరి, యచట క్షుత్పిపాసలు దీర్చుకొని, మార్గాయాసశ్రమచేఁ గొంత తడవు నిద్రించి మేల్కని చూచుసరికి నాతని యెదుట నొక చండాలాంగన ప్రత్యక్షమైనది. సుకుమారుని యాకారమునకు సరిపడిన సౌందర్య మాచండాలాంగనలోఁ జూపట్టినది. ఆమె సౌందర్య చిత్రణ మీతీరుగ సాగినది.

సీ॥ ఆదికాలమున మాయావిలాసినినైన
మురదైత్యదమనుని మూర్తివోలె
ధరణీతలంబునఁ జరియింప నేర్చిన
పురుహూతమణి శిలాపుత్రివోలెఁ

గామినీ రూపంబు గైకొన్న శంబరా
రాతి కాలాయసా స్త్రంబు వోలె
వేడ్క-గై మానుషీవిగ్రహంబు ధరించి
విహరించు తొలు కాపు శేశవోలె
వంధతామిస్రమును నవిక్యయమునుబోలె
భువనమోహన రూపమై భవము లోలయు
లీల శోభించె నొక్క చండాలకన్య
కొలనఁ జిలుబంతి పసు పాడఁ జెలియఁ దాను

సుకుమారుని సౌందర్య మేతీరునఁ జిత్రింపఁబడెనో, చండాలాంగనా సౌందర్యము కూడ దాని కీడఁబోవని రచనలోఁ గొనసాగినది. నల్లనియాకృతిలో సైతము భువనమోహన రూపనై భవ మొలికించుటకు కాదంబరీ రచన మాతనికి సహకరించినది. తద్దర్శనము యాజ్ఞదత్తి కబ్బురపాటు నొదవించి పరిపరివిధముల భావింపఁ జేసినది. ఆమె శరీర మార్దవము నెట్లు చిత్రించెనో పరికింపుఁడు.

గీ, దీనిఁ గల్పించె నజుఁ డభిధ్యానమునను
నాతి మున మట్టరాకుండ నంత్యజాతి
మట్టుటయు గల్గెనేని యమ్ముదిత మేను
గందకుండునె? పుష్పంబు కంటె మృదువు.

కాదంబరీకావ్యమున బాణభట్టు చిలుకను గొని వచ్చిన చండాలాంగనను జిత్రించుటలో సేకరించిన సామగ్రి గొని, యచటి వాక్యములనే తన భావనాబలమునఁ గొంత ముందునకుఁ గొనిపోయి, యీ మాలెతను విలక్షణసౌందర్యవతినిగాఁ జిత్రించినాఁడు. చండాల కన్యాసౌందర్యము నింతగా వర్ణించుట దోష మని భావించువా రుండినచో నది శ్రీనాథుని దోషముగాక భట్టబాణునిదే యగును.

ఆసుందరిని గనుఁగొనినంతనే యామె సౌందర్యమున కబ్బురపడి సుకుమారుఁడు నిర్నిమేషుఁడై తన్నుఁ దా నెఱుఁగక నివ్వెఱపడి

చూచుచుండెనఁట. అంతటి దామె సౌందర్యము. మాలెత యెంతటి సౌందర్యవతియో, యంతటి వివేకవతి. ఆమెయు నాతని నలవోకగాఁ జూచి, విప్రవేషము దాల్చిన విష్ణుఁడా? బ్రాహ్మణుఁడై జన్మించిన మన్మథుఁడా? లేక చంద్రుఁడా? యనుకొనినది. ఆమె యంతంతఁ జేరవచ్చి 'యశేషజనపూజనీయులు బ్రాహ్మణు' లని తమకులము పెద్దలవలన వినియుండుటచేఁ గేలుదోయి సేవాంజలి పుటంబు లలాటంబునఁ గీలించి 'అయ్యగారికి నమస్కారం' బని, అధరకిసలయంబునకు దశనరత్నాంకురజ్యోత్స్నా కుసుమ స్తబకంబుగా, సహకార పల్లవాస్వాద కషాయకంఠ కలకంఠకామినీ కోమల కుహూకార కోలాహల కరంబిత పంచమరాగ ప్రపంచంబునకు మించుఁ జూపు కంఠస్వరంబునఁ బలికెనఁట. ఈఘట్టమున సుకుమార చండాలాంగనల సౌందర్యవినయముల రెండిటి నతిమనోహరముగ నిరూపించి యున్నాఁడు.

శ్రీనాథుని యీ తుదిరచనలో నెన్నియో యుత్తమజాతికిఁ జెందిన కవితావిశేషములు పొంగులు వాఱినవి. ప్రబంధనాయికలం దెవ్వతెకు నేకవియుఁ గూర్పని సౌందర్య వినయవివేకసంయమములను చండాలాంగనకుఁ గూర్చిపెట్టినాఁడు. ఈ రచనలో సామయికాచారములు కుప్పలు తిప్పలుగాఁ గూర్పఁబడినవి. కులము పెద్దలవలనఁ దాను వినియున్న సంప్రదాయము ననుసరించి చండాలి నమస్కరించినది. సుకుమారుఁడు విప్రుఁడు గావున నామెను దీవించుటకు వలనుపడక, కరతిర్యగాందోళనమున దాని నమస్కారము గైకొనినాఁడు. ఈ రెండు విషయములు గూడ శ్రీనాథసామయికాచారములు. మన్మథ సమానుఁడైన సుకుమారుని జూచినంతనే యామెకుఁ బ్రేమ ముదయించినది. దానితో నామె బ్రాహ్మణుఁడుగాన లజ్జింప నక్కఱ లేదని, బాల ప్రౌఢవోలెఁ జూచి, "చాటువడి యుండుమయ్య! యీ

సరసిలోన నుదకమాడెదఁ గాక పిన్నదియు నేను" అనినది. ఇది సమయోచితప్రసంగము పిమ్మటఁ జెలియుఁ దాను జలకేళి సలిపి బయటకు వచ్చిరి. అప్పటి యాచండాలాంగనాసౌందర్యము ని ట్లుత్ప్రేక్షించి యున్నాఁడు.

చ. పడఁతి పసిండిడాలుఁగనుపట్ట హరిద్రము తీరపంకముం
దొడసి, సరోవరాంబువులఁ దోఁగి, పయోనిధితీరభూమికిన్
వెడలి, ధరాసురప్రవరు నేత్రమహోత్సవమయ్యె నప్పుడ
ప్పుడ కలశాబ్ధిమధ్యమునఁ బుట్టిన యాదిమలక్ష్మియో యనన్.

శివరా 3:43.

ఆపడఁతి పసిఁడిరంగు పట్టునట్టులు పసుపు, తీరపంకము నొడలికిఁ బూసికొని, ఆసరోవరమున జలకమాడి గట్టెక్కినది. ఈ స్నానము రజస్వలాప్రయుక్తము. రజోదోషనివృత్త్యర్థమై పసుపు మట్టి నుపయోగించుట యనునది కూడ సామయికాచారమే. దానిని చాటింపఁజేయుచు నప్పటి యామెసౌందర్యము నద్భుతముగఁ జిత్రించిపెట్టినాఁడు. సరోవరమున నీటఁదోఁగి గట్టునకుఁ జేరినంతనే యామాలెత, అప్పుడప్పుడే క్షీరాబ్ధి మధ్యమునుండి యుద్భవించిన యాదిలక్ష్మియో యనునట్లు భూదేవుని నేత్రములకు మహోత్సవ రూపమైనదఁట. పసిండిడాలు గనుపట్టఁగ పుసుపు పూసికొనుట లక్ష్మీ సముద్భావనకు సాధనమై యెంతయు నౌచితిని వహించినదైనది. శ్రీనాథుని కవితాశిల్పమునందలి భావనావైచిత్రి యన నిట్టిది. తడి యార్చునప్పటి యామె శిరోజములనైతే మెంతయుఁ జిత్రముగఁ జిత్రించినాఁడు.

ఉ. అకలంకంబి యొయ్యఁ దడియార్చు వెడన్ జఘనాంతికంబులై
కేకికలాపలీల నటించి, మధువ్రతమాలికాకృతిం
గైకొని, యింద్రనీలమణిఖండవిలాసములీనుచంబులై
చీకటినొప్పె బ్రాహ్మణునిచిత్తముఁ జెన్నెతిపోగ వెంట్రుకల్.

శ్రీనాథుఁడే వస్తువునందైన సౌందర్యము నావిష్కరింపఁ దలపెట్టినచోఁ దత్తన్మూర్తి సాక్షాత్కారము లేకుండఁ జేయఁడు. ఇచట మాలతి శిరోజములను సుకుమారుని చిత్తమునకుఁ జీకటి గొలుపునట్లు చేయుటకై వానికి విదిర్చినప్పుడు జఘనపర్యంత వ్యాప్తిని, నెమిలిపింఛమును మీఱిన విస్తృతిని, తుమ్మెదచాలు పోలికను, ఇంద్రనీల మాణిక్యవిలాసాపహారమును గూర్చి, మిక్కిలి నైల్యమును జతగూర్చి పెట్టినాఁడు. ఈపద్యమునందు శిరోజముల పొడవు దట్టన నలుపు తెలిపి, విలాసిహృదయాకర్షకశక్తిని వానికి సమకూర్చినాఁడు. శ్రీనాథుని సౌందర్యావిష్కారపద్ధతి కిది యొక నిదర్శనము.

పిమ్మట నామె యాసరోవరతీరమున లభించు పల్లవాది విభూష లమరించుకొని, గురివెందపూసలపేరొకటి దాల్చియుండెను. ఆయంగన సౌందర్యమును గాంచిన సుకుమారుఁడు తనలో నిట్లు తలపోసెను. "బ్రహ్మ నాకు మిగిలిన జ్ఞానేంద్రియములు నాలుగింటిని గన్నులుగా నేల చేయఁడు ? ధాతకీనిర్మాణపాటవ మెట్లు కలిగెను ? ఈమెను సృజించిన వెనుక మనసున నువ్విళ్లూరక యెట్లుండినాఁడు ? శృంగారసృష్టిలో దీనిని సృజించినాఁడు కాఁబోలు ?" ఇత్యాదిగాఁ జింతించి యామెతో సంభాషింప నిలిచినాఁడు. ఈప్రకరణమునం దంతటను బతితుఁడు కావలసిన సుకుమారునియందుఁ దత్తరపాటును, చండాలాంగనయం దుత్తమనాయిక యగుటకుఁ దగిన సంయమమును గవి కూర్చిపెట్టినాఁడు. ఆమె చేయు సంభాషణమునం దెల్లెడలను, నుత్తమ ప్రకృతి కాంతల కుండు వినయవివేకాది సద్భావములను సమకూర్చి, యామె జాతిచే నంతిమయైనను శీలముచే నగ్రిమనుగాఁ జిత్రించినాఁడు.

ఆమె యాతని నిట్లు ప్రస్తుతించినది— "ఎందుండి వచ్చితిరి ? ఎందరిగెదరు ? ఇచట నేకతంబున నుంటిరి ? నిన్నుఁ జూచిన సుఖా

మృతంబున మునింగినచందంబున నా హృదయంబు నిర్వృతిం బొంది యున్నది. నీవు రూపసంపదను మన్మథ నలకూబర నల జయంత చంద్రులఁ బోలినవాఁడవు. నిన్ను సామాన్య విప్రునిగా భావింపవచ్చునా? నామాట కల్ల గాదు. మాయన్నలయాన. చూడు; కుచంబులపైఁ బులకాంకురంబులు మొలచినవి. భూసురోత్తమా! చింతకాయల కాఁక గాని గ్రుక్కిళ్ల కాఁక యున్నదా? అంటరాకుండిన నేమి? దూరమున నుండి తనివిదీఱ నిన్నుఁ జూచుటకు వలనుపడదా? ఈ భాషణమునం దెంతటి లాలిత్యము మాధుర్యము సముచితత్వ ముట్టిపడినదియో! అట్టి యెడ నా చండాలాంగన సుకుమారుని సేవకై మనసుపడిన విధ మతిమనోహరముగఁ జిత్రింపఁబడినది.

సీ. కమలినీ పత్త్రపుటములఁ గాసారోద
కము దెచ్చి పాదపద్మములు గడుగఁ
జిలుక కొట్టని ఫలంబులు గోసికొని వచ్చి
పరికించి యారగింపంగఁ బెట్టఁ
గాంతార కర్పూర కదళి కాదళముల
పరపరీతులను వీజన మొనర్ప
పథ్యభేదము వోవ హస్తద్వయంబున
నూరుకాండము లొత్తి యుపచరింప
వేద్యుఁ డయ్యెడుఁ వినయంబు విస్తరిల్ల
భక్తిగొఁగఁ బ్రమోదంబు పారమేద
నీకు విప్రోత్తమునకు నీ సెలవునందుఁ
జెడ్డ దుర్జాతి యది నన్నుఁ జెలఁచెఁ గాని.

ఎంతటి సుకుమారమైన సేవయో! సరోవరపరిసరములం దుపలభ్యమయ్యెడి వస్తువులతో భక్తివినయములు రెండును జతఁగూడునట్లు సేవచేయింపఁ దలపెట్టుట యెంతటి మధురభావనయో! ఈ పలుకులలో మాలెతకుఁ గల వినయము ప్రణయము కూడఁ దొణికిసలాడినవి. మాలెత శీల మీపద్యమునం దత్యుదాత్తముగాఁ జిత్రింపఁ

బడినది. కవి కిట్టి యూహ పొడలుటయే వింత. శృంగారరసనిర్వహణమున శ్రీనాథుఁడు పాటించెడి సంయమ మంతయు నీ యొక్క పద్యమునందే ప్రతిఫలించినది.

పిమ్మట నామె తన యూహాపోహాదికమును గూర్చి యెఱిఁగించి యాతనికిఁ దినయుపచారముచే నెట్టయిన సంతసము గలిగింపఁ దలఁపెట్టి యిట్లర్థించినది.

క. ప్రాణనివారము కమ్మని
ప్రాణము వెలుఁజాణ దేవరా! వినవలదా?
వీణావాద్యముఁ బాటయు
వేణుస్వానంబు వేవవే ల్పందములన్.

తాను దుర్జాతియయిన యంటరానికులమునఁ బుట్టినదానికి వగచుచుఁ, దన కలవడియున్న వీణావాద్యము పాట వేణునాదము పలురీతుల వినిపించెదను వినవలదా? యని యర్థించినది. ఈ యర్థనమున నామె హృదయమున సుకుమారుని యెడఁ గల సద్భావము వ్యక్తమైనది.

ఈ విధముగ నాచండాలాంగన పల్కిన, విప్రుఁడు తన భవితవ్యతాబలమున నామెఁ గవయఁ గోరుట యేపాటియు నధర్మమని యెంచలేదు సరిగదా! అయ్యవనీసురాధముఁడు కలికి చండాలకన్యపైఁ గన్నువైచి, తనకృత్యము నిట్లు సమర్థించుకొనెను.

సీ. మాంసంబు భక్షింప మనసు పుట్టిననాఁడ
దాక్షిణ్యగుణము విధ్వంసమయ్యె
గంజాయి దినఁగ సాత్కృంతఁ జేసినవాఁడ
లజ్జాభిధానంబు లజ్జగిల్లె
హాలారసము గ్రోల నభిలషించినవాఁడ
మాన్యత్వోక్తుల బుద్ధి మాఱిపోయెఁ
బరకీయస్త్రీల సొంబడఁ దలంచినవాఁడ
బ్రహ్మవిలాసంబు పరటుడఁగెనె

నింక నేటికి వంచింప నిలుపు వాస.
బరువై యీపాపములలోనఁ బాప మొకటి
వరుస వేయింటిమీఁద జవ్వాదికొమ్మ
తివుటఁ జండాలకన్యకఁ గవయువాఁడ.

పారదార్యమునకుఁ బాల్పడువారికి మాంసభక్షణము సేయుట గంజాయి పీల్చుట మద్యము త్రావుట యను నీ వ్యసనములు వెంట నంటివచ్చు ననియు, వారికిఁ బాపముల బరువు గణనకు రాదనియు, ప్రజ్ఞాలోపమున నెట్టి చేయఁగూడని పనియైనఁ జేయుదు రనియు నీ పద్యమున వ్యక్తమగుచున్నది.

ఇట్లు తలపోసి యాతఁ డామెను వంచించుటకై చేరవచ్చి "పరసిజలోచన! నీవు దేవజాతికన్యవై యుండి, యొక మహాముని శాప వశమునఁ జండాలకన్యవై జనించితివి. కావున భూదేవుని నన్ను వరింపుము. పదునాల్గుకోట్ల నాకసతులలో నీ వొకతెవై యుండి, యే పాపముననో హీనజాతిని బుట్టియుంట నిజము. నీదృగ్విలాసము నా యింద్రియముల నెత్తుకొని పోవుచున్నది. మన్మథుఁడు నన్ను వేధించు చున్నాఁడు. ఏమిచేయుదు"నని.

గీ. వనిత నీ చిత్తమున కేను వత్తునేని
కామతంత్రంబునకు సంచకరము గాఁగ
జుంబనము సేయని మ్మోష్ఠబింబ మిపుడు
గండుఁగోయిల చిగురాకు గమిచినట్లు.

అని తనవలపుకోరికను దెలిపినాఁడు. ఇది పరమసుకుమారమైన ప్రయోగము. వనితా! నేను నీ మనసునకు నచ్చినచో, మన్మథ వ్యాపారమునకు గట్టితనమునకై ముందిచ్చెడి ధనముగ (సంచకరము= Deposit) నీ యోష్ఠబింబమును గండుకోయిల చిగురుటాకును గఱచి నట్టులు చుంబనము సేయనిమ్ము. ప్రణయప్రార్థన మెంత సుకుమారమో యిచటి పదజాలముకూడ నంతసుకుమారముగ జతగూడినది. శ్రీనాథుని రచనలో సంస్కృతపదజాలము కూర్పులో నాదసౌష్ఠవ ముండిన

విషయ మందఱకు విదితము. అట్టి నాద సౌష్ఠవము తెలుఁగు నుడికారపు నడకలో నాతఁడు సంతరింపఁ గలఁడనుట కీపద్యము తార్కాణము.

గీ. అనుచు విప్రుండు తమకించి యంటుకొనియె
సమ్మతించియ యుండె నా చంద్రవదన
శూకలాశ్వంబు వసరేపఁ జొచ్చినప్పు
డనుమతింపదె యుత్తడిరైన బడబ.

పై పద్యమునఁ దెలిపిన రీతిని వచించి, బ్రాహ్మణుఁ డుద్రేకించి మాలెతను ముట్టుకొనెను. ఆచంద్రవదనయు విప్రుఁడు తన్నుఁ దాఁకుట కంగీకరించియే యుండెను. పొగరెక్కిన మగగుఱ్ఱము కామోద్రేకము గలిగించినపుడు పుష్పితమైన యాఁడుగుఱ్ఱము తన్నంటుట కంగీకరింపదా? యని యీ పద్యమున కర్థము. చండాలకన్య సుకుమారుని జూచినప్పటినుండియుఁ దా నంటరానికులమునఁ బుట్టితి నను సంకోచముతో విప్రు నంటుటకు జంకుచువచ్చినది. కాని యాతఁ డుద్రేకించి తన్నంటినపు డందుల కంగీకరించినది. శూకలాశ్వము పుష్పితమైన బడబను సమీపించుట కంగీకారము చూపినట్టు లని యిచటి యుపమానము. బడబ కంగీకారము లేకున్న నది యెంతటి శూకలాశ్వమునైనను దన్నివేయును. బడబ పుష్పితమైనపుడే శూకలాశ్వము దానికి వసరేపుట, యది దానిఁ దాకుట కంగీకరించుటయుఁ బొసఁగును. పుష్పిణియైన చండాలకన్యను బడబతోడను, ఉద్రిక్తుఁడైన సుకుమారుని శూకలాశ్వముతోడను బోల్చుట కిచట నను వేర్పడినది. ప్రధానముగ నిచట సుకుమారు నుద్రిక్తునిగాఁ దెలుపుట కొఱకే యీ యుపమాన ముపాత్తమయినది. చండాలాంగనయందు వికారము లేకత్తె నని తెల్పుటకుఁ గాదని దీని తరువాతి వచనముచే విదితమగుచున్నది. ఆవచనమిది. "ధీరోదాత్తయగుట నమ్మత్తకాశిని చిత్తజాయత్తయయ్యుఁ దత్తరపాటు లేక యతనితో నిట్లనియె."

(సశేషము.

వైదికుల సంజ్ఞలు — పరిభాషలు

పరాశరం గోపాలకృష్ణమూర్తి

"దేవీం వాచ మజనయన్త దేవా స్తాం విశ్వరూపాః పశవో వదన్తి"

మాటలు చిత్రముగా నర్థవిపరిణామమును బొందుచుండును. ఒకొకప్పు డవి మొదటి యర్థపుఁ గనుచూపుమేర దాఁటి కూడఁ బోవును. జిజ్ఞాసువులైనవారు మాత్రమే ప్రత్యేకించి శ్రద్ధఁబూని వాని పుట్టు పూర్వోత్తరముల గ్రహింపవలసియుండును. యజమానుఁడన నేఁడు గృహము యొక్క లేదా యొక సంస్థయొక్క స్వామియను నర్థమున నందఱికిని బరిచితము. కాని దాని గాథ ద్రవ్విన, యజ్ఞముఁ జేయువాఁడు, యజ్ఞము యొక్క ఫలస్వామి యని తెలియును. పెద్దన గారు కూడ 'యజమానుఁ డంకస్థితార్థపేటి' యని గృహస్థుఁడను నర్థమునఁ బ్రయోగించియున్నాఁడు. ఈ పదమును బట్టి వైదిక సంస్కృతి విదితమగుచున్నది. యజ్ఞముల ప్రాచుర్యము, గృహస్థుఁడయిన ప్రతియొక్కఁడు యజ్ఞములఁ జేయు నలవాటునాఁ డెంతగాఁ గలదో యిది తెలుపును. నాఁడు ప్రతిగృహస్థుఁడును యజమానుఁ డయ్యెడువాఁడు. కావున యజమానుఁడను పదము క్రమముగా గృహస్థుని, గృహస్వామిని దెలుపునదిగా మాఱి చివరకు మిల్లుయజమాని, పొలముయజమాని యనువఱకు దిగజారినది.

ఇట్టివే కుశలుఁడు, ఆధ్వర్యవము మొదలగునవి. దర్భలను గోయుటకు నైపుణ్యమవసరమైయున్నందున దర్భలను గోయువాఁడను నర్థముకల కుశలుఁడనుపదము నిపుణుఁడనుటకు వాచకమయినది. అట్లే నైపుణ్యమనుటకుఁ గౌశలమనునది రూఢికెక్కినది. అధ్వర్యుని కృత్యమాధ్వర్యవము. ఏజన్నమైనను నొకరి యాధ్వర్యవమున జరుగుచుండి కాలక్రమమున నాయర్థము భ్రష్టమయి 'పెత్తనము'గా వ్యవహరింపఁబడుచున్నది. వసిష్ఠుఁడన నేఁడు పురోహితుఁడని రూఢి. 'వివా

వసిష్ఠుఁడెవర'ని యడుగుదురు. ఇంద్రుఁడు, వసిష్ఠున కతనివంశమునఁ బ్రాహ్మణులు పుట్టుదురనియుఁ బ్రసిద్ధి వహింతురనియు వరమిచ్చినట్లు గోపథబ్రాహ్మణమున నొక కథగలదు. వసిష్ఠుని వంశమునఁ బరాశరుఁడు, వ్యాసుఁడు మున్నగు పెక్కురు వేదవేదాంగ నిపుణులగు వారు జన్మించుటయు, నతఁడు సప్తర్షులలో నొకఁడయి కులపతియయి మంత్రద్రష్టయు నయియుండుటవలన వసిష్ఠున కనితరసాధారణమగు నాగౌరవ మేర్పడి పురోహితుఁడయిన ప్రతివాఁడు నతని పేరఁ బిలువఁబడియుండును. లేక 'అగ్నిర్మాణవకః' అన్నట్లు లాక్షణికముగాఁ దత్సదృశుఁడను నర్థమునఁ దొలుత వాడఁబడి పిమ్మట నభేదాధ్యవసాయము నందియుండును.

తద్దినము, కర్మ మొదలగుపదములు తమతొలుతటి యర్థమును గోలుపోయి వ్యవహారమున వేఱొకవిషయము స్ఫురింపఁజేయుట యెల్లరకుఁ దెలిసినవిషయమే. ఇట్లుగావచ్చిన పదములే కాక కేవలము వేదకర్మతులయి వేదాధ్యయన పరిచారముల నొనర్చునట్టి వారిచే నాయా విషయములఁ దెలుపుటకై గాని స్ఫురింపఁజేయుటకయిగాని వాడఁబడునవి పెక్కుసంజ్ఞలు పరిభాషలును గలవు. అట్టి వానినిగూర్చి దిఙ్మాత్రముగా నిందుఁ జర్చింపఁబడును.

సంభావనలప్పుడు దొరకిన దక్షిణల నాణెములను వాని పేళ్లతోఁగాక వేఱుసంజ్ఞలచేఁ దెలుపుకొందురు. ఆభరణము (బేడ) నక్షత్రము (పావులా). తదర్థం (అర్ధరూపాయి) శుభ్రం (రూపాయి) శివనేత్రాలు (మూఁడురూపాయలు) ప్రత్యామ్నాయ గోదానం (6రూపాయలు) దశావతారాలు (10 రూపాయలు) అనువిధముగా నా యా నాణెములఁ దెలుపుకొందురు. 'సత్యంత్వర్తేన' యెక్కడనఁగా భోజన మెక్కడని భావము. ఒకానొక మంత్రములోని భాగము నుచ్చరించుటవలన నొకానొక విషయము స్ఫురించునట్లు చేయుదురు. సామా

న్యముగా వారుచ్ఛరించిన దానితరువాతనున్న పదము నర్థమును దానికి సంక్రమింపఁజేయుట జరుగుచుండును.

1. 'ఏతత్సామగాయన్' అయినదన లేదని తాత్పర్యము. 'ఏతత్సామగాయన్నాస్తే' యను దానిలోని 'నాస్తే' యను వినికిడి పూర్వభాగమున కాయర్థమును సంక్రమింపఁజేసినది.

2. యద్దేవా—హేళనము. "యద్దేవా దేవహేళనం ..." అను మంత్రమువలన దానికా వాడుక చేయఁబడినది.

3. యంబ్రహ్మ — పిసినారివాఁడు. 'యం బ్రహ్మ బ్రహ్మ గుప్తయే ... 'యను దానిని బట్టి ధనమును గుప్తముగా నుంచు వాఁడు, ఏఁడుముళ్లు వేసి దాఁచువాఁడను నర్థ మారోపింపఁబడినది.

4. ద్రాపి — గ్రుడ్డివాఁడు, (తిండిపోతు) పనికిరానివాఁడు. 'నమస్తే ద్రాపే అన్ధస స్పతే... ' అను దానిని బట్టి దీని కిది వచ్చి యుండును. "పశ్యన్తో అన్ధం దురితా దరక్షన్" అను దానిని గూడ గ్రుడ్డివానిని జూచినప్పుడు చదువుదురు. వాఁడు గ్రుడ్డివాఁడనకయే పై మంత్రమును జదువుట వలన గోప్యముగా వ్యవహరించుకొందురు.

5. తేభ్యం—వాఁడుకట్టి తేభ్యము (దేభ్యం) అందురు. చేత గానివాఁడు. తిండితినుటయే గాని చులుకఁదనము లేనివాఁడని యర్థము "తేభ్యశ్చాయం పిండః" అని తద్దిన మంత్రప్రకరణములో వచ్చును.

6. అయమోదనం (గాఁడు.)—ఇదియు దేభ్యమువంటిదే. "అయమోదన మిత్యేకైక పిండ మాదాయ అయమోదనం కామ దుహోస్వనం ధోక్ష్యే య—" అని మంత్రము.

7. త్వాష్ట్రము — త్వాష్ట్రుఁడు = పశువు; పశుతుల్యుఁడు. "త్వాష్ట్రాః పశవః అను మంత్రము వలన నీ వ్యవహారము వచ్చినది.

8. త్రిపాత్ — త్రిపాది, త్రిపాదిలాగ దిరుగుచున్నాఁడని యందురు. గాలికిఁ దిరుగుట, స్వేచ్ఛగా నుండుటను నిది సూచించును.

"త్రిపా దూర్ధ్వ ముదైత్ పురుషః ..." అను దానివలన నీయర్థము వచ్చినది. త్రిపాది నక్షత్రమువలె తిరుగుచున్నాఁడను వాడుకయుఁగలదు.

ఒకొ్కకప్పుడు వీని వలన నశ్లీలార్థ గోపనమును జరుగుచుండును.

1. పద్భ్యాముదరేణ — అనునది 'శిశ్న్య' యను దానిని సూచించును.

2. పశవస్సు— ఇదియునట్టిదే "పశవ స్సుజంభం ..." అని అన్నసూక్తములో వచ్చును.

3. అశ్మాచమే — మృత్తిక (మట్టి తప్ప నితరము లభింప లేదనుటకు) 'అశ్మాచమేమృత్తికాచమే' అని చమకములో వచ్చును.

4. ఇంద్రాణీ — వితంతువు. "ఇంద్రాణీ వావిధవా" అని తైత్తిరీయ బ్రాహ్మణము. అవిధవ విధవగా ననుచిత విభాగము నందినది.

ఆయామంత్రములు చదువునపుడు చేయుపనులను గూడఁ దన్మంత్రములవలనఁ దెలుపుదురు.

1. అరోహాోరు — కౌఁగిలించుకొనుట. "ఆరోహాోరు ముప బర్హస్వ బాహుం ..." అను మంత్రమునఁ జేయుపని కౌగిలించు కొనుట యని భావము.

2. శన్నోదేవీ — పాలు.

3. వసోర్ధారాం— నేయి. స్నపనము మొదలగునవి చేయునపు డామంత్రములతో నా వస్తువులను గ్రహింతురు. కావున వాని నా వస్తువులను దెలుపుటకు వాడుకొందురు.

4. హరిః ఓం — ప్రారంభము. వేదకర్మలను బ్రారంభించు నపుడుగాని, మంత్రములను జదువఁబోవునపుడు గాని యారంభమునఁ హరిః ఓం అనుట సంప్రదాయము. కావున నేపనికైనఁ బ్రారంభము

జరిగినపుడు 'హరిః ఓం' అయినది. హరిః ఓం అని తగాదా మొద లెట్టాఁడని యందురు.

5. స్వస్తి—సుదీర్ఘమగు సంభాషణ. బ్రహ్మఘోష, మహా సంకల్పము, దిక్పాలక గద్యలు మొదలగునవి. 'స్వస్తి'తో నారంభ మయి దీర్ఘకాలము పఠింపఁబడును. అందుచే దాని కట్టి యర్థము సంక్రమించినది. ఏదో స్వస్తి చెప్పుచున్నాఁడు. ఏమిటి నీస్వస్తి; ఇత్యాదిగా వ్యవహారము.

6. భవతి భిక్షాం దేహి — బిచ్చమెత్తుకొనుట. భిక్షాచరణ మా మంత్రముచే జరుగవలసియున్నది. కావన దానికా వాడుకవచ్చినది.

7. భుజః కరిష్యమాణః— బుజమున వేసికొని మోయుట.

8. ఓంభూః— (అంటూ కూర్చొనుట) యన ముక్కుమూసికొని కూర్చుండుట. ప్రాణాయామ మంత్రమగుట వలన దీని కీ యర్థము ప్రాప్తించినది.

9. తస్కరాణాంపతయేనమః — దొంగను, దొంగతనము జరుగుటను దెలుపును. ఇది నమకమంత్రములలో వచ్చును. 'వాఁడు తిరుమంగయాళ్వారు' అనుటయు నట్టిదే. తిరుమంగయాళ్వారు చోరుఁడగు నొక విష్ణుభక్తుఁడు. పన్నిద్దఱాళ్వారులలో నొకఁడు.

10. క్షేత్రాణాం పతయేనమః—ఒక స్థలమున ననుకొనకుండ నుండిపోవలసివచ్చినపుడు ప్రయాణ మబద్ధము—ప్రసాదము నిబద్ధ మనునట్లుగా వాడుదురు. ఇది క్షేత్రపతికి నమస్కారము చేయు మంత్రము.

11. ప్రాచీనావీతి — అపసవ్యము పై 'ఖండ' చెప్పినపుడు జందెము నపసవ్యము చేసికొందురు. కావున నపసవ్యముగా నేపని నయినఁ జేసినపుడు 'ప్రాచీనావీతి' పనులు, ప్రాచీనావీతి గాఁడందురు.

12. తృప్తాస్థ — మనస్సునకుఁ దృప్తియగుట. "తృప్తాస్థ

తృప్తాస్థ ..." అని శ్రాద్ధ ప్రకరణములో వచ్చును. "తృప్తాస్థగా జుత్తి త్రేన్పులే"దని కవిప్రయోగము.

13. స్వాహా (అయినది.) — తిని వేయఁబడినది. "అగ్నయే స్వాహా ఇన్ద్రాయస్వాహా..." అని హోమము చేయుదురు. 'స్వాహా' అను పల్లవముచేత హవిస్సును వినియోగము చేయుదురు కావున 'స్వాహా' యయినదన నా వస్తువు వినియోగ మయినదని తాత్పర్యము.

14. వషట్కారములు — తిట్లు. వషట్కారమును షట్ప్రయోగ విధానములో మంత్రశాస్త్రమున విద్వేషణాదుల పట్టున నుపయోగింతురు. కావున దీనికీ యర్థము సంక్రాంతమైయుండును. 'వషట్' పదమునందలి కటుధ్వనియు దీనికి సహాకరించి యుండును.

15. అసావాదిత్యో బ్రహ్మ — డొంకతిరుగుడు పని. సూటిగాఁ బనిచేయక, నీముక్కేదనినఁ దలచుట్టు చేతిని ద్రిప్పి ముక్కును జూపుటవలెఁ జేసిన పనిని సూచించును. పై వాక్యము నుచ్చరించు నపుడు సంధ్యావందనములో నా పనినే చేయుదురు గదా!

16. యత్తే అగ్నే (చెప్పుట.) — ఉద్యాసన చెప్పుట — వెడలఁగొట్టుట. ఇది అగ్న్యుపస్థాన మంత్రభాగము. "యత్తే అగ్నే తేజస్తే నాహం తేజస్వీ భూయాసం..." అని మంత్రము. ఈ మంత్రముతో అగ్ని కభ్యనుజ్ఞ నిత్తురు గాన వెడలనడుచుట నిది సూచించు చుండ వచ్చును.

17. ఏషాగాథలు — ఇచ్చకపు మాటలు "ఏషాగాథా ..." అని పూర్వగాథలను దెలుపు ప్రస్తావములు బ్రాహ్మణములందు వచ్చు చుండును. కావున 'ఏషాగాథ'లన నిచ్చకపు మాటలు, ముచ్చటలని వ్యవహారము కలిగినది.

"ఏషాగాథలు పల్కు మంత్రములు దానెచ్చోటికిం బోయెరా పూషాదిత్య దురాత్మయంచుఁ బెలుచన్ ..."

వీరభద్ర విజయము; 4 వ ఆశ్వా. 123 పద్యము.

"ఓయి చాలించరోయి మీ జగడాలు. నగరివారు ముహూర్తం నిర్ణయించమంటే యేషాగాథలాడుచున్నారు" మన్నారు దాసవిలాసము.

ఇట్టి ప్రయోగములు, వాడుకలు యక్షగానములందుఁ జాల కలవు.

18. 'వరణ' పుచ్చుకు కూర్చుండుట—ఏపనికయిన సిద్ధముగా నుండుట;

అస్మదర్థం భవన్తః కుర్వన్తు "బ్రహ్మాణం త్వాం వృణీమహే" ఇత్యాదులచే నొకపని కొకరిని వరింతురు. అట్లు వరింపఁబడినందుకు గుర్తుగా నక్షతలతోపాటు దర్భపుల్ల నిత్తురు. దానినే 'వరణ' యిచ్చుట యందురు. 'వరణ' (వరుణ) పుచ్చుకొన్న వానివలె సిద్ధముగా నున్న వానిని గూర్చి పైరాసిని వాడుదురు.

ఇటువంటివే కాక కొంత దూరాన్వయము కలిగినవియు, మొదట యోగ్యమగు వానిని దెలుపునవై నను నిప్పుడయోగ్యము లను స్ఫురింపఁజేయు విధముగా నున్నవియుఁ గొన్ని కలవు.

1. పూర్వాషాఢలు — విరేచనములు. పూర్వాషాఢలు పట్టుకొనిన వనసీళ్ళవిరేచనములని గ్రాహ్యము. పూర్వాషాఢా నక్షత్రమునకు (వరుణుఁడు) జల మధిదేవతయగుటయు, పూర్వాషాఢా నక్షత్ర మంత్రము "యాదివ్యా ఆపః పయసా సంభభూవుః యా అంతరిక్ష ఉతపార్థి వీర్యా..."అని జలవర్ణనము చేయునదియై యుండుటయు పై వాడుక కుపష్టంభకమైయుండును.

2. అవాఢవ్యుఁడు. } అవాఢ్యుఁడు. } అయోగ్యుఁడు, అసమర్థుఁడు.

ఈ పదమును గూర్చి 'ఆంధ్రసాహిత్య పరిషత్పత్రిక రజతో

త్సవ సంపుటములో వ్రాత్యశబ్ద విచారమను శీర్షిక క్రింద శ్రీ పెండ్యాల వేంకటసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు కొంత వివరించియున్నారు. ఇది తైత్తిరీయ సంహితలోను, దద్బ్రాహ్మణమునను గల, రెండు పదముల కూడిక.

1. "అవాడ్ఢవ్యాని సురభీణి కృత్వా" తై॥ సం॥ ౨. ౬.
(అవాట్, హవ్యాని, సురభీణి, కృత్వా.)

2. "అవాడ్ఢవ్యా పితృభ్య ఆ." తై॥ బ్రా॥ ౨. 3.
(అవాట్, హవ్యా, పితృభ్యః, ఆ.)

పై రెండు స్థలములలోను, 'అవాట్' అనునది వహించుచున్నాఁడను నర్థముగల క్రియ. హవ్యాని, హవ్యా అనునది ఆజ్యాది హవిస్సుల నను ద్వితీయావిభక్తి. హవిస్సులను వహించు నగ్ని దేవుఁడని తాత్పర్యము. దీనిని వైదికపండితులెల్లో యయోగ్యుఁడను నర్థమున వాడుచున్నారు. 'బహుశః' హవిస్సులను జేరవేసినట్లు మాటలను జేరవేయువాఁడని భావమైయుండును. యజ్ఞాదికర్మలందు మంత్రపాటవ మంతగాలేని బ్రాహ్మణబ్రువుని,సంభారములందిచ్చు వానిగాఁ బరిచారకునిగా నియోగింతురు. అందులకుఁదప్ప నితరమున కక్కఱకు రానివాఁడని యర్థము. ఆవిధముగా మాత్రమే యుపయోగింపఁదగు నయోగ్యులను (వేదపండితుల దృష్ట్యా) గూర్చి యిది వ్యవహరింపఁబడి చివరకు అయోగ్యుఁడు, అసమర్థుఁడు నను నర్థమున మిగిలిపోయి యుండునని నాయూహ.

3. పౌండరీకుఁడు — బహిరంగముగా వ్యభిచరించువాఁడు; 'పచ్చిశృంగారి' అని తాత్పర్యము. పౌండరీక మను క్రతువునందు హోమకుండోపరిభాగమున నమర్పఁబడిన వేదిక కంటె దీనిపై బ్రహ్మచారి కులటాసంవాదము జరుగుటయు నదితరమగు కర్మకాండయుఁ గొంతకలదు. దానినిబట్టి యిది వచ్చినది.

4. శ్రాద్ధయోగ్యము—అసంతృప్తికరము, బాగుగాలేనిది, అయోగ్యము; "శ్రాద్ధయోగ్యా భవన్తు" అని తద్దినప్రకరణములోని వాక్యము. అచ్చటి సంభారములన్నియు నల్లుగానుండవలెనని భావన. యోగ్యములగు వానికే యిది వ్యవహరింపవలసియున్నను నయోగ్యముగా నున్నవానినే 'శ్రాద్ధయోగ్యము'గా నున్నవందురు.

కొన్నికొన్ని వైదికుల పరిభాషలు కథలనుగూడ సంతరించుకొనియుండును. "దేవా దేవేషు" అట్టిది. తన్నులాటయయినది, దెబ్బలుతగిలినవి యనుటకు "దేవా దేవేషు"అయిన దందురు. పూర్వమొక గృహస్థునకు వేదజ్ఞుఁడగు పెద్దయల్లుఁడు సంస్కృతము చదువుకొన్న నాగరకుఁడగు చిన్నయల్లుఁడు నుండిరఁట. పెద్దయల్లునకుఁ బంచలోఁ జాపపై; చిన్నయల్లునకు గదిలో మంచముపైఁ బడకల నమర్చిరి. చిన్నయల్లునకతి మూత్రమో యేమో తడవకు వెలుపలికి రావలసివచ్చెనఁట. వచ్చినపుడల్ల షడ్డకునిద్రొక్కి (నేఁటివారు Excuse me అనునట్లు) "క్షమధ్వం" అనుచుండెనఁట. ఇట్లు మూఁడు నాలుగు తడవలు జరుగుటతో విసివి కోపముతోనున్న పెద్దయల్లుఁడు మరలనాపని జరిగినవెంటనే చిన్నయాతనిజుట్టు దొరకఁబుచ్చుకొని 'క్షమధ్వం' అను దాని యుచ్చారణకు సరిపోవునట్లు, "దేవా దేవేషు క్రియధ్వం, ప్రథమా ద్వితీయేషు క్రియధ్వం, ద్వితీయా తృతీయేషు క్రియధ్వం..." అని యాపిరితిరుగకుండఁ జపేటాఘాతములఁ దగిలించెనఁట.

'కైసా జాతే' అనిన "ఉత్తమే శిఖరే జాతే" యనియు, 'కోన్ హై' యనిన నా పేరు కోనయ్యగాదు కోటయ్యశాస్త్రిలనియు నొక మహామ్మదీయున కొక ఛాందసుఁడు సమాధాన మిచ్చెనఁట. "సర్వప్రజాం మేగోపాయ..." అని నీరాజనమంత్రము. ఆమంత్రములో- నీరాజనమిచ్చుచుండ నాయూరిలోనో గోపయనామధేయుఁడు గ్రామాధికారి యుండుట తటస్థించి యతఁ డామంత్రమును విని కన్నెఱ్ఱఁజేసి చూచు

టతోడనే యది గ్రహించిన యర్చకుఁడు విధిలేక "సర్వప్రజాంమేగోపయ గారండీ" యనువిధముగా నామంత్రములో 'గోపాయ' వచ్చినతావునెల్ల మార్చి చదివెనఁట.

ఒకపనిని జేసినపిమ్మటఁ జేయవలసినవిధి నాపనిని దెలుపుటకు వాడుటయుఁ గొన్నియెడల జరుగును. అల్పాచమన మనుట యటువంటిది. మూత్రోత్సర్జనమయిన తరువాత నాచమనము విధాయకమైయున్నది. కావున నాపని 'అల్పాచమనము' (అల్పాచమానము) అనియే ప్రసిద్ధము.

ఇవన్నియుఁగాక వేదపండితులు, వారిసంసర్గమందున్నవారు వాడు కొన్నిజాతీయములవంటి వాడుకలు, సామెతలు నున్నవి. అవి కూడఁ గొన్నియుదాహరింపఁ బడుచున్నవి.

1 అంకురార్పణ / అంకురారోపణ } =మొదలు, ప్రారంభము. ప్రతిశుభకార్యమునకు ముందు నంకురార్పణను (నవధాన్యములు చల్లి మొక్కలు మొలిపించుటను) జేయుదురు. కావున 'అంకురార్పణ'యనుట ప్రారంభమున కుపలక్షకమయినది.

2. నాంది—నాందియయినదనుటయుఁ బైదానివంటిదే. నాందీముఖశ్రాద్ధమని వివాహోపనయనాదులకుఁ బూర్వము జరుగును. దానిసంగ్రహ స్వరూపము 'నాంది'. దీనివలనఁ బితృదేవతలు తృప్తి జెందుదురు. ఇదికాక నాట్యశాస్త్రప్రకారము వేఱొక 'నాంది'కలదు. ఈ రెండువిధములయిన నాందులును 'నాంది' యయినదను వాడుక ప్రచురమగుటకుఁ దోడ్పడియుండును.

3. తిలోదకములిచ్చుట—ఆశవదలుకొనుట, వదలివేయుట,

4. తద్దినము పెట్టువానితమ్ముఁడు—నామమాత్రుఁడు, అజాగళస్తనసదృశుఁడు.

5. అస్త్రాియఘట్—వితంతువు (బోడిది) పట్టీనలుపుట.

6. సమిధలు వేయుట—జోడించుట, చాడీలుచెప్పుట

7. అక్షింతలువేయుట—తిట్టుట, నిందించుట

8. దర్భపోటు (తగిలినది)—తద్దినభోజనము

9. తొమ్మిదో అట్టము పారాయణచేయుట— (అష్టకశబ్ద భవము-అట్టము) నిందించుట, బూతులుతిట్టుట తొమ్మిదవ యష్ట మునం దద్దినమంత్రము లుండును.

10. బృహస్పతి } =అండవృద్ధి
బృహత్మ }

ఇంతేగాక నాగవల్లినిష్ఠురము, నాపసాని, వల్లెవేయుట, సంత చెప్పుట, పీఠ్యానుష్ఠానము, భట్టీయంవేయుట, శతమానమగుట, తథాస్తు "శాంతి శ్శాంతిః" వంటివి వారి సంభాషణలో లెక్కలేనన్ని దొరలుచుండును.

వేదపండితులకు సంబంధించినవి, వారికెక్కువ పరిచితములు యినవియు నగు సామెతలును గొన్నికలవు. అవి చాల చమత్కార ముగా నుండును.

1. ఆత్మస్తుతి, పరనింద, ధనకాంక్ష లేక యెనుబదిరెండు పన్నములు చదువుకొన్ననాకు, ఓంభూలురాని ఆవెధవకు ఇద్దరకూ రూపాయేనా సంభావన అన్నాడట యొకప్రబుద్ధుఁడు. లేనిదేమియు లేదని విజ్ఞులు గ్రహింపకపోరు,

2. అవకతవక పెండ్లికొడుకు అక్షింతలు నోట్లో వేసికొనెనఁట.

3. కృష్ణస్నానమునకు కొండుభట్లు ఆజ్ఞా ?

4. వ్రతానాం ముత్తమమ్ వ్రతమ్ =దేనిప్రసక్తి వచ్చినపుడ దియే ప్రశస్తమనుట.

5. పెండ్లంటే తద్దినమనుట—ఎతియన్న ప్రతీయన్నట్లు విరుద్ధభాషణము లాడుట.

6. మంత్రాలురాని బ్రాహ్మణుడు మంగలివాళ్లను చావగొట్టినాడన్నట్లు. ఏదో నోటికివచ్చిన కొద్దిమంత్రముల మొదళ్ల నుదాహరించుచు మంగలివారి నెప్పటికి వాద్యములు ప్రయోగించునట్లు చేయుట. తాను జదువుతప్పులు, సవకతవకలు పై వారికి దెలియకుండవలెనని యాతని యారాటమైయుండును.

7. "కత్త్రాయస్వాహా, కంపాయస్వాహా, చెతిసగాయస్వాహా" మంత్రములు రానివా రిర్వురు చేరి యమాయికుల కన్నుగప్పి పంచుకొనుటను దెలుపుచున్నది.

8. 'పరాయివాఁడు వచ్చాడు మొదలెట్టరా పారమాత్మికము'

వైఖానసకల్ప సూత్రమున నితరత్ర లేని 'పారమాత్మికమంత్రము'లని కొన్ని యనువాకములుకలవు. ఎంత వేదపండితునకయినను తదితరున కవి తెలియునవకాశములేనందున పరాయివాఁడు వచ్చినపుడు వారు హెచ్చరికగాఁ దమకుమాత్రమేవచ్చు నామంత్రములను జదువుదురు. ఎదుటివాని కందుబాటులో లేనివిషయము నెత్తినపుడీ సామెత వాడుదురు.

9. అరుంధతిలేదు, గిరుంధతిలేదు నారంధంతా పెండ్లికూతురు అప్పుడీదే ఉన్నదన్నాఁడట వెనుకటికొక పెండ్లికొడుకు.

అరుంధతీదర్శనమును నూత్నదంపతులచే వివాహములోఁ జేయింతురు. అరుంధతీదర్శనము రాత్రిపూటే దుశ్శకము. అట్టి తఱి పట్టపగలు దానిని జూపుటకుఁ బురోహితుఁడు చేయు వ్యర్థప్రయత్నములు, ఈడేఱిన పెండ్లికూఁతురి యప్పగారిని దదేకదృష్టితోఁ జూచుచున్న యారసికుఁడగు వరునకు విసుగు గల్గించి యుండును.

10. పిడుగుకు బియ్యమున కొకటే మంత్రమా ?

ఇటువంటి సామెతలను వారెక్కువగా నుపయోగింతురు.

వైదిక సంస్కృతిసంప్రదాయములవలన భాషలో జీర్ణములయి యర్థవిపరిణామమును బొంది సర్వజనామోదమును బొందినవి యజమానుఁడు, కుశలుఁడు, కుశలము (క్షేమమను నర్థమున), కౌశలము, ఆధ్వర్యవము మొదలయినవి. తద్దినము, కర్మ మున్నగునవి 'ద్వంద్వార్థము' గానున్నవి. అట్లుకాక వైదికులగువారిచే మాత్రమే యా యా యర్థములందు సంజ్ఞలుగా, పరిభాషలుగా వాడుకొనఁబడు వానినొక విధముగా నొక వర్గమునకుఁ జెందిన మాండలికములని యనవచ్చును. పైనుదాహృతములగు వానినిబట్టి తత్తన్మంత్రముయొక్కగాని, వాక్యముయొక్కగాని పూర్వభాగమునకుఁ దరువాతి పదముయొక్క యర్థమును సంక్రమింపఁజేయుటగాని, లేక తరువాతిపదము నిది జ్ఞాపకము చేయుటగాని పెక్కుపరిభాషలలో జరిగినది. సామాన్యవిషయమునకు గంభీరార్థము నిచ్చుకోరికయు, నశ్లీలార్థగోపనకాంక్షయు, నెల్లరకుఁ దెలియకుండఁదమలోఁదాము మాటలాడుకొను నిచ్ఛయు నందులకుఁ గారణములు. కొన్నిసందర్భములలో మంత్రముచేఁ జేయనగుదానిని మంత్రముచే సూచించుటయు వివరింపఁబడినది. అర్థవ్యాకోచము, అర్థసంకోచము, అర్థాంతర సంక్రమణము మొదలగునవి వైదికుల జాతీయములలోఁ గానవచ్చును.

అటువంటి పరిభాషలను-సంజ్ఞలను నర్థముఁజేసికొనఁగలుగుట, యట్టివానిని వాడుచుఁ బ్రసంగించుటయు వేదపండితుల సమాజములో గౌరవమును జేకూర్చును. అట్టిగోష్ఠులలో వారి కందుబాటులో నుండు తత్సజాతీయములగు జాతీయములు, సామెతలు దొరలుట సహజమేకదా ! కావున వానినిగూర్చికూడఁ బ్రసక్తానుప్రసక్తముగాఁ గొంత వివరింపఁబడినది. వైదిక పరిభాషలయొక్కయు నాసమాజములో వాడఁబడు జాతీయములు, సామెతలు, సంజ్ఞలు మొదలగు

వానియొక్కయు వైచిత్రిని విశిష్టతను విజ్ఞులదృష్టికిఁ గొలఁదిగానైనఁ దీసికొనిరాఁగలిగినచో నీవ్యాసము చరితార్థమగును.

"...యో ఽర్థజ్ఞ ఇత్సకలం భద్ర మశ్నుతే
నాక మేతి జ్ఞానవిధూతపాప్మా"

గ్రంథస్వీకారము—సమీక్ష

బండారు తమ్మయ్య.

1. సింహబలి:—పద్యకృతి; కర్త :—శ్రీ మోటూరి వేంకటరావుగారు B. A. విజయనగరము, ప్రకాశకులు M.S.R. Murthy & Company విశాఖపట్టణము. డెమ్మీ పుటలు 103 వెల రు 2-0-0

మొగలు పాదుషా ఔరంగజేబుచే నాక్రమింపఁబడి స్వాధీనము చేసికొనఁబడిన మహారాష్ట్రదేశమందలి సింహగడదుర్గమును తల్లి జిజియాకోరికను నెఱవేర్చుటకుఁగాను ఛత్రపతి శివాజీ తనసేనాని యగు తానాజీని నియోగించి మరల స్వాధీనముగావించుకొనుట యిందలి యితివృత్తము. కృతికర్తచే నిది హైందవ ప్రాజ్యతేజమున కంకిత మొనర్పఁబడినది. తానాజీ ప్రభుభక్తి, పరాక్రమ నైపుణ్యములు నిందుఁ జక్కఁగా వర్ణితమయి ప్రదర్శింపఁబడినవి. ఈకథనే గైకొని మున్ను శ్రీ సురభి నరసింహముగారు సింహగడమను పేరితో మనోహర దృశ్యరూపకముగ రచించి యున్నారు. విజయమును సాధించినను కార్యరంగమున తానాజీ ప్రాణములఁ బాయుట దుఃఖజనకమయి కరుణరసపోషణమునకు సహాయకమగుచున్నది. కృతికర్త శ్రీ వేంకటరావుగారు ప్రతిభావంతులు. సరస కవితానిపుణులు. అందుకాదర్శకముగానే వీరి యీకృతి రచనము వెలయుచున్నది. శ్రీ విశ్వనాథ సత్యనారాయణగారి "శిల్పాలోకము", మధునాపంతుల సత్యనారా

యణశాస్త్రిగారి మున్నుడి, ఆస్థానకవి, కవిసార్వభౌమ శ్రీపాద కృష్ణమూర్తిశాస్త్రి ప్రభృతుల విద్వదభిప్రాయములు కృతికి ముఖాలంకరణములుగఁ జేర్పఁబడినవి. తిక్కన నిర్వచనోత్తరరామాయణావతారికలో "పలుకులపొందు లేక, రసభంగము చేయుచుఁ, బ్రాఁతవడ్డ మాటలఁదమ నేర్పు చూపి, యొకటఁ హృదయంబలరింపలేక..."యని వ్రాసిన పద్యములోఁ బ్రాఁతగిలినమాటలను గృతిరచనమునఁ గూర్చుట యొక యవగుణముగా సూచించినాఁడు. కాని మన వేంకటరావుగా రీకృతియందట్టి ప్రాఁతమాటలనే యెక్కువగాఁ గూర్చుట యొక విశేషము. అట్టివి పాఠకలోకమునకు సుబోధకములు కావని తలంచియే కాఁబోలు, తద్వివరణాదికములకయి 13 పేజీల టిప్పణము గ్రంథాంతమునందుఁ జేర్చియున్నారు. కథాకాలమునాఁటి తత్తత్సన్నివేశములను, అప్పటిజనుల వేషవ్యవహారములను పర్వతప్రాంతములను పాఠకుల కన్నులకుఁ గట్టినట్లు లెస్సగాఁ జిత్రించుటకిట్టి పదప్రయోగము లవసరోచితములని సంభావించి, విశ్వనాథవారు తమ శిల్పావలోకములో నీకృతిని "వస్తూచితశిల్పచాతుర్యముగల కావ్యము" అని ప్రశంసించియున్నారు. ప్రాఁతమాటలు పెక్కులున్నను "పలుకుల పొందు లేమి, రసభంగముచేయుట, పాఠకహృదయముల నొక్కట నలరింపఁజాలమి" అని తిక్కన పేర్కొనిన దోషములకు గుఱిగాక శ్రీ వేంకటరావుగారి యీకృతి రసోల్బణకారకమగు శిల్పనైపుణితో రచింపఁబడినద యే మాయభిప్రాయముగూడ. పాఠకలోక మిందుకు స్వాగతమొసంగుఁగాక. మచ్చునకొండు రెండు పద్యములు:—

నిలిపి, దురమ్ములన్ గెలుపు నిల్పినశాతకరాళ ఖడ్గమున్
బలితపు డాలుఁబూని యనవద్యపరాక్రమశాలులై తనుం
గొలిచెడు మావళీలు పొడిగొన్న దళమ్ముగ వేవు రంతలో
బలికొననుక్కునిక్కుపడవాలయి తానజసమ్ము మొల్కుచున్ (2-12)

అడితపుఁబోటుమాటున నిరర్గళశోణిత మోడిగిల్లుచున్
బుడమిపయిన్ బయస్వినులపోల్కి వెలార్పఁగ దేహమంతయున్
దడఁబడ, దెబ్బతిన్న హరినైజ విజృంభణమట్లు వైరిపైఁ
బడితనుమాడితచ్ఛిరము, ద్రావెను తానటికూడ క్షోణిపై (7-46)

2. ఆంధ్రసేవాకథలు:—వచనము కర్త ఉభయభాషాప్రవీణ, శాస్త్రి వేంకట నరసయ్యగారు, చిలకలూరుపేట, ఉన్నత పాఠశాలాంధ్రోపధ్యాయులు క్రౌను, పుటలు 58, వెల రు 0—10—0 లు

విశ్వదాత దేశోద్ధారక కాశీనాథుని నాగేశ్వరరావుపంతులు, మాతృదేశభక్తి సంపన్న మాగంటి అన్నపూర్ణాదేవి, కలియుగభీమ కోడి రామమూర్తినాయఁడు, ఆంధ్రరత్న దుగ్గిరాల గోపాలకృష్ణయ్యగారల జీవితచరిత్ర చిత్రణ విచక్షణా పూర్వకమయినది యీ లఘుకృతి-విద్యార్థిలోకమునకు దేశభక్తి పూర్వకములగు నుత్తమగుణముల నుద్బోధించు నదుద్దేశముతో వారి పఠనమున కుచితమగు సులభశైలిలోఁ గూర్పఁబడినది. అందుచేఁ బాఠశాలావిద్యార్థులకుఁ బాఠ్యముగా నుండుట కిది యెంతయుఁ దగియున్నది.

3. శ్రీవిలాసము—మూఁడాశ్వాసముల పద్యకావ్యము. కృతికర్త-విద్వత్కవి శ్రీ ఆకుండి వేంకటశాస్త్రిగారు విజయనగర సంస్కృత కళాశాలా నివృత్తాధ్యాపకులు, కృతిభర్త:-శ్రీ ఆచార్య మామిడిపూడి వేంకటరంగయ్యపంతులుగారు, ఎం.ఏ:-క్రౌను పుటలు 128 వెల 2-8-0

కృతికర్తయుఁ భర్తయుఁ జిరకాలము విజయనగర సంస్థానపుఁ గొలువులో గీర్వాణ భాషాపండితులుగా, చరిత్రోపన్యాసకులుగా మంత్రిసత్తములుగాజీవితముల నెఱపిన పండితవతంసులు. వారి చిరపరిచయ, స్నేహవాత్సల్యములఁ బురస్కరించికొని వానిని సంస్మరణీయములుగ నొనర్చుటకయి కృతికర్త యీకృతిని శ్రీ వేంకటరంగయ్యగారికి వారి డెబ్బదియవ జన్మదినోత్సవ సందర్భమున నం

కీత మొనర్చుట ముదావహము. సన్నిహిత సంబంధ బాంధవములుగల గోదావరీమండల ద్రావిడకుటుంబములు రెండింటిలో ఘటిల్లిన వైవాహికబంధము కల్పితేతివృత్తముగాఁగొని రచింపఁబడినది. అమలాపురమండలి ఓరుగంటి వంశ్యులు, నారసింహ వేంకమాంబాదంపతుల పుత్త్రుఁడు శ్రీనివాస నామాంకితుఁడు వరుఁడు. పోలవరప్రాంతమండలి దేవపురాగ్రహార వాస్తవ్యులు, శేషావధాని నాగమాంబలకు లక్ష్మీనాథ ప్రసాదమున జనించిన లక్ష్మీదేవి వధువు. ఆదిమ వ్యాహారమను పేరితో కవిమూర్ధన్య శ్రీ కాకరపర్తి కృష్ణమూర్తిగారు రచించిన మున్నుడి ముఖాలంకృతిగఁ గూర్పఁబడియున్నది. అందు కృతికర్త ప్రతిభావ్యుత్పత్తులు చక్కఁగా వివరింపఁబడినవి. శ్రీ వేంకటశాస్త్రిగారు చిరకాలము గీర్వాణభాషాధ్యాపకులుగా నుండిన వారయ్యు నాంధ్రమునఁగూడఁ జక్కని యభిజ్ఞత, కవితాపటిమ మెఱయింపఁ గల్గిన విద్వన్మణులు. వారికవితా పాండిత్యముల వేఱుగాఁ బ్రశంసించుట యనవసరము.

మచ్చునకుఁ గొన్ని పద్యములు.

పకపకనగవులు తొలఁగక జకచకగతులడఁగనడుమునన్నందనమున్
బికపికలై చెడఁబచ్చని మొకమునఁ దెలికాంతులందముగ నగపడి
మెఱ(ఆ ౧.పుట. 38)

“నాఁడుసిరివేల్పుఁగొలువని నాతిమెచట కర్ణగోచరగాదు
దీర్ఘంబుమీఁది సాధ్యపూర్ణమువలెఁ గొత్తసరణి సత్త
గలిసెఁగోడలు శేషసాంకర్యమట్లు (ఆ. 3 పుట. 108)

అట్టి వసంతవేళ జగమంతయుఁ గెల్వఁగఁ బుష్పబాణముల్
పట్టి జయమ్ముఁగాంచు తనపట్టిని జూడఁజరించివచ్చెనో
యట్టులుగాక లక్ష్మితనుఁ బ్రార్థనసేయఁగ దానిపుట్టినిక్
పట్టఁగవచ్చెనో యనఁగ లక్ష్మియుఁజేరెఁదదగ్రహారమున్.
(ఆ. 3 పుట 112)

4. శ్రీ నిరతాన్నదాత్రి డొక్కా సీతమ్మగారి జీవితచరిత్ర :- వచనము గ్రంథకర్త : మిత్రిపాటి సీతారామచయనులుగారు ప్రాథమిక పాఠశాలా ప్రధానోపధ్యాయులు, లంకల గన్నవరము. క్రౌను పుటలు 88 వెల రు 1—4—0

గోదావరీ మండలమందలి లంకలగన్నవరము వాస్తవ్యులు కీర్తిశేషులు శ్రీ డొక్కా జోగన్నగారు వారి సాధ్వీమణి సీతమ్మగారు పూర్వపుఁ గఱవుదినములలో నిరతాన్న ప్రదానమున విశ్వవిశ్రుతి గన్న పుణ్యదంపతులు. ఎట్టిపట్టుల నెంతమాత్రము వెనుదీయక యీ దంపతులు నిజధర్మవ్రతాచరణమును నిర్వహించిన ఘట్టములెన్నియో యాప్రాంతముల పాడుక కథలుగా వెలసినవి. అతిథులయెడ, అన్నాతురులయెడ శ్రీ సీతమ్మగారు ప్రకటించెడి యౌదార్యము, ఆదరణము వర్ణనాతీతములు. ఈమె జీవిత కథాఘట్టములఁ జెక్కంటిని సేకరించి గ్రంథరూపమున వెలయించి గ్రంథకర్తగారా సాధ్వీమణిని జిరస్మరణీయఁగఁ జిత్రించి ధన్యులయినారు. ఆబాలగోపాలము సుబోధకమగు చక్కని సులభగ్రాంథిక శైలిలో నిది రచింపఁబడినది. విద్యాధికారు లీ గ్రంథమును బాఠశాలలోఁ బఠనీయముగా నిర్ణయించినచో వారి జీవితములందు త్తమ భావములను రేకెత్తించుట కిది యుపకరింపఁ గలదు ఆంధ్రప్రదేశ్ రెవిన్యూమంత్రి శ్రీ కళా వేంకటరావుగారు సంగ్రహముగఁ గూర్చిన శ్రీ సీతమ్మగారి జీవితచరిత్రము, విద్వచ్ఛిరోమణులు శ్రీ పుల్య ఉమామహేశ్వరశాస్త్రి, వెంపరాల సూర్యనారాయణశాస్త్రి మున్నగువారొసంగిన యభిప్రాయములు గ్రంథారంభమున ముద్రితములయి యీకృతి కనూనశోభను వెలార్చుచున్నవి. ఆంధ్రప్రదేశ విద్యాధికారులు పాఠశాలలందు, పఁజాపఠనాలయములందు గ్రంథభాండారములలోఁ దీనిని జేర్చుటకామోదము నొసంగియున్నారు.

भवेत्स चेदानीं स्कन्धानुपादद्यात । उपादाय च स्कन्धान्पश्चात् स्कन्धवानपि भवेत । तादृशस्तु तथागतो नास्ति । निर्हेतुकत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥५॥

एवं च—

स्कन्धांश्चाप्यनुपादाय नास्ति कश्चित्तथागतः ।
यश्च नास्त्यनुपादाय स उपादास्यते कथम् ॥६॥

निर्हेतुकत्वप्रसङ्गात् स्कन्धाननुपादाय पूर्वं तथागतोस्ति । यश्च तादृशो नास्ति सोऽविद्यमानत्वात्कथं स्कन्धानुपादातुं प्रभवतीति वक्तव्यम् । न कथंचित्प्रभवतीति भावः ॥६॥

यदैव तथागतः उपादानात्पूर्वमविद्यमानत्वान्न किंचिदप्युपादत्ते तदा—

न भवत्यनुपादानमुपादानं च किंचन ।
न चास्ति निरुपादानः कथंचन तथागतः ॥७॥

उपादात्रधीना हि उपादानानुपादानव्यवस्था, न तमन्तरेणोपपद्यते । पूर्वसिद्धस्योपादातुरभावादुपादानं नास्ति । तदभावे निरुपादानस्तथागतोपि कथं चनापि न भविष्यतीति भावः ॥७॥

एवं च—

तत्त्वान्यत्वेन यो नास्ति मृग्यमाणोपि पञ्चधा ।
उपादानेन स कथं प्रज्ञप्येत तथागतः ॥८॥

प्रागुक्तपञ्चप्रकारैः मृग्यमाणो विचार्यमाणोपि यः स्कन्धरूपतया तदन्यत्वेन वा नास्ति स तथागतः अत्यन्तमविद्यमानः कथमुपदानेन प्रज्ञपयितुं शक्यः । तस्मान्नास्ति स्वभावतस्तथागत इति भावः ॥८॥

प्रकारान्तरेणापि तथागतो नास्तीति प्रतिपादयन्नाह—

यदपीदमुपादानं तत्स्वभावान्न विद्यते ।
स्वभावतश्च यन्नास्ति कुतस्तत्परभावतः ॥९॥

यदिदमुपादानं रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराख्यपञ्चस्कन्धरूपं तदपि स्वभावेन नास्ति । प्रतीत्यसमुत्पादात् । स्कन्धपरीक्षायां विस्तरेण प्रतिषिद्धत्वाच्च । यच्च स्वभावेन नास्ति तत्परभावेनापि न सम्भवत्येव । न हि वन्ध्यापुत्रः स्वभा-

वेनाविद्यमानः परभावेनास्तीति शक्यते वक्तुम् । तस्मान्नास्ति स्वभावपरभावाभ्यामुपादानम् । अथवा उपादातृसापेक्षत्वादुपादानं स्वभावेन नास्ति । तस्मादुपादाता तथागतोपि स्वभावपरभावाभ्यां नास्तीति सिद्धमिति भावः ॥९॥

इदानीं यथाप्रदर्शितमेवार्थमुपपादयन्नाह—

एवं शून्यमुपादानमुपादाता च सर्वशः ।
प्रज्ञप्यते च शून्येन कथं शून्यस्तथागतः ॥१०॥

एवमुक्तेन प्रकारेणोपादानं स्कन्धपञ्चकं शून्यं, निस्स्वभावम् । उपादातापि शून्यो निस्स्वभावः । तथा च निस्स्वभावेन स्कन्धपञ्चकेन कथं निस्स्वभावः तथागतः प्रज्ञप्यते? नह्यविद्यमानेनाविद्यमानस्य प्रज्ञप्तिरस्तीति भावः ॥

ननु वयं स्वविकल्पविकल्पितानि कणभक्षाक्षपादाद्युपज्ञानिदर्शनान्तराणि परित्यज्य, निरवशेषान्यतीर्थीय मतान्धकारविघटकं, स्वर्गापवर्गानुगाम्यविपरीतमार्गसंप्रकाशकं, सद्धर्मदेशनाकिरणव्याप्त्यशेषविविधविनेयमतिकमलमुकुलविबोधनतत्परं, यथावदवस्थितसकलपदार्थतत्त्वावभासनक्षमसकललोकचक्षुर्भूतं, सकलजगच्छरण्यं, दशबलवैशारद्यावेदितातिभास्वरबुद्धधर्मामलमण्डलं, महायानमहानयसारथिवरं, बोधोत्तुङ्गतुरङ्गमं, सकलत्रिभुवनजनजातिजरामरणसंसारकान्तारसरिदुच्छोषणतत्परं, चतुरारातिमारसमरशरसम्पातविजयिनं, तथागतसवितारं, अज्ञानमहान्धकारनिराकरणाय शरणं प्रपन्नाः, तस्य चासत्त्वं ब्रुवता भवता तथागतमहादित्यप्रच्छादकेन, अकालिकघनघनावलीप्रसरणजगदन्धकारोपमेन, नास्माकं सम्बन्ध इति चेदुच्यते— अत एव हेतोरस्माकं प्रत्याशा भवद्विधेषु बुद्धजनेषु यदि भवन्तो मोक्षकामतयाऽन्यतीर्थिकमतानि परित्यज्य भगवन्तं तथागतमेव परमशास्तारं, प्रतिपद्यापि परमगभीरमनुत्तरं, सर्वतीर्थासाधारणं, नैरात्म्यसिंहनादमसहमानास्तुरङ्गमा इव विविधकुदृष्टिव्यालमालाकुलं, विपर्यस्तजनानुगतं, तमेव महाघोरसंसाराटवीसञ्चारानुगुणं मार्गं गाहन्ते, नहि तथागताः कदाचिदध्यात्मनः स्कन्धानां चास्तित्वं प्रज्ञपयन्ति । नहि वयमपि स्कन्धानां तथागतस्य च सर्वथैव नास्तित्वं ब्रूमः । अपि तु निस्स्वभावं तथागतं व्याचक्षाणेन, अविपरीतार्थमधिजिगमिषुणा योगिना ॥

न वक्तव्यं शून्यमित्यशून्यमिति वा भवेत् ।
उभयं नोभयं चेति प्रज्ञप्त्यर्थं तु कथ्यते ॥११॥

शून्यमेतत्तथागततत्त्वमिति वा, अशून्यमिति वा, शून्याऽशून्योभयात्मकमिति वा, अनुभयात्मकमिति वा न वक्तव्यम्। सर्वथाप्यनुपपत्तेः । भगवता बुद्धेन तु विनेयजनानुरोधेन संवृतिसत्त्वमङ्गीकृत्य यथावसरं क्वचिच्छून्यमिति, क्वचिदशून्यमिति, क्वचिदुभयं, क्वचिन्नोभयमिति विनेयानां प्रज्ञप्त्यर्थमेव कथ्यते। परमार्थतस्त्वस्मदुक्तैव सरणिरनुसर्तव्येति भावः । तस्मात्तथागते एताः कल्पना न सम्भवन्तीति ॥ ११॥

न केवलं शून्यत्वादिकमेव तथागते न सम्भवति । अपितु—

शाश्वताशाश्वताद्यत्र कुतः शान्ते चतुष्टयम् ।
अन्ताद्यपि चाप्यत्र कुतः शान्ते चतुष्टयम् ॥१२॥

इह भगवता चतुर्दशाव्याकृतानि वस्तूनि निर्दिष्टानि । यथा शाश्वतो लोकः, अशाश्वतो लोकः, शाश्वतोऽशाश्वतश्च लोकः, नैव शाश्वतो नैवाशाश्वतश्च लोक इति चतुष्टयमेकम् । अन्तवान् लोकः, अनन्तवान् लोकः, अन्तवाननन्तवांश्च लोकः, नैवान्तवान्न चैवान्तवांश्च लोक इति द्वितीयं चतुष्टयं। भवति तथागतः, मरणात्परं न भवति तथागतः, मरणात्परं भवति च न भवति च तथागतः, मरणात्परं न भवति न न भवति च तथागत इति तृतीयम् । जीवोन्यः, शरीरमन्यदिति द्वयम् । एतानि चतुर्दशवस्तूनि अव्याकृतत्वादव्याकृतवस्तूनि । तत्र शान्ते निस्स्वभावे तथागते पूर्वोक्तेन न्यायेन यथा शून्यादिचतुष्टयं न सम्भवति तथा शान्तत्वादीन्यव्याकृतचतुर्दशवस्तून्यपि न सम्भवन्तीति भावः ॥१२॥

एवं स्थिते—

येन ग्राहो गृहीतस्तु येनास्तीति तथागतः ।
नास्तीति कल्पयन् सः निर्वृतस्यापि कल्पयेत् ॥१३॥

येन पुंसा, येन महताभिनिवेशेन तथागत अस्तीति ग्राहः पक्षः गृहीतः,

यदि वा तथागतो नास्तीति वा मरणात्परमिति पक्षो वा गृहीतः । एवं विकल्पयन् सः निर्वृतस्यापि मोक्षस्यापि पूर्वोक्तं विकल्पं कल्पयेदेवेति भावः ॥१३॥

अतः—

स्वभावतश्च शून्येऽस्मिन् चिन्ता नैवोपपद्यते ।
परं निरोधाद्भवति बुद्धो न भवतीति वा ॥१४॥

स्वभावतः शून्येऽस्मिन् तथागते निरोधात्परं बुद्धः भवति वा न वेत्यादि चिन्ता नोपपद्यते ॥१४॥

वस्तुनिबन्धनो हि प्रपञ्चः । अवस्तुकश्च तथागतः । अतः प्रपञ्चातीतस्तथागतः । तमित्थंभूतं तथागतं स्वोत्प्रेक्षितमिथ्याविकल्पमलीमसमानसतया—

प्रपञ्चयन्ति ये बुद्धं प्रपञ्चातीतमव्ययम् ।
ते प्रपञ्चहतास्सर्वे न पश्यन्ति तथागतम् ॥१५॥

विविधैः परिकल्पनाविशेषैः प्रपञ्चातीतमनुत्पादेनावस्थान्तरगमनाभावादव्ययं बुद्धं ये प्रपञ्चयन्ति ये ते सर्वेऽपि स्वकल्पनाप्रपञ्चैरेव हतास्सन्तः तथागतं तत्त्वतो न पश्यन्तीत्यर्थः ॥१५॥

अनया तथागतपरीक्षया सर्वो लोकः परीक्षितो वेदितव्य इति प्रतिपादयन्नाह—

तथागतो यत्स्वभावः तत्स्वभावमिदं जगत् ।
तथागतो निस्स्वभावो निस्स्वभावमिदं जगत् ॥१६॥

यादृशस्वभावस्तथागतस्त दृशस्वभावमेवेदं जगत्, पूर्वोक्तरीत्या निस्स्वभावस्तथागत इति सिद्धम् । यथा च जगन्निस्स्वभावं तथा प्रत्ययपरीक्षादावुपदर्शितमेवेति भावः ॥१६॥

इति सुबोधिनीव्याख्यासहितमाध्यमिककारिकासु
तथागतपरीक्षा नाम द्वाविंशतितमं प्रकरणम् ।

———

माध्यमिककारिकासु,

विपर्ययपरीक्षानाम त्रयोविंशतितमं प्रकरणम् ।

नन्‌ कारणस्य क्लेशादेस्सद्भावाद्विद्यत एव भवसन्ततिः । इह हि रागादिरूपक्लेशेभ्यः कर्मोपजायते । ततश्च जन्ममरणपरम्परा, सैव भवसन्ततिरित्युच्यते । तस्याश्च प्रधानं कारणं क्लेशाः, प्रहीनक्लेशस्य भवसन्तत्यभावात् । तस्मात्कारणसद्भावादस्ति भवसन्ततिरिति चेदत्राह—

सङ्कल्पप्रभवो रागः द्वेषो मोहश्च कथ्यते ।
शुभाशुभविपर्यासान् सम्भवन्ति प्रतीत्य हि ॥१॥

सङ्कल्पः चित्तवृत्तिविशेषः । स रागद्वेषमोहानां साधारणं कारणम् । अन्येषामपि क्लेशानां सत्त्वेपि मुख्यत्वात्त्रयाणामेवेहोपादानं कृतम् । एते च क्लेशाः शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य सम्भवन्ति । अतश्शुभाशुभविपर्यासा एषामसाधारणानि निमित्तानि । तत्र शुभाकारं प्रतीत्य राग उत्पद्यते । अशुभाकारं प्रतीत्य द्वेषः । विपर्यासं प्रतीत्य मोहः ॥१॥

एवं च—

शुभाशुभविपर्यासान् सम्भवन्ति प्रतीत्य ये ।
ते स्वभावान्न विद्यन्ते तस्मात्क्लेशा न तत्त्वतः ॥२॥

यदि रागादयः स्वभावसिद्धाः स्युः तदा नैवैते शुभाशुभविपर्यासान् प्रतीत्य भवेयुः । स्वभावस्याकृत्रिमत्वादन्यनिरपेक्षत्वाच्च । यतो रागादयो क्लेशाः शुभाशुभविपर्यासान्प्रतीत्य सम्भवन्त्यतो निस्स्वभावा एवैते न तत्त्वतः सन्तीति भावः ॥२॥

अपि च—

आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वे न कथंचिच्च सिद्ध्यतः ।
तं विनाऽस्तित्वनास्तित्वे क्लेशानां सिद्ध्यतः कथम् ॥३॥

आत्मनो यथाऽस्तित्वनास्तित्वे न स्तः तथोक्तं विस्तरेण प्राक् । ततश्च तदाश्रितानां क्लेशानामस्तित्वनास्तित्वे न सम्भवत इति भावः ॥३॥

किंच—

कस्यचिद्धि भवन्तीमे क्लेशाः स च न सिद्ध्यति ।
कश्चिदाहो विना कश्चित्सन्ति क्लेशा न कस्य चित् ॥४॥

एते रागादयः स्वोत्पत्तौ कंचिदाश्रयमपेक्षन्ते । तमाश्रयमपेक्ष्य कस्यचिद्भवति समाश्रयः । आत्मा वा चित्तं वा स्यात् । स च प्रागेव प्रतिषिद्धः । तस्मात्कंचिदाश्रयं विना कस्यापि कश्चिदपि क्लेशा न सन्तीति भावः ॥४॥

ननु क्लेशानां पूर्वसिद्ध आश्रयो मास्तु, क्लिष्टं चित्तं प्रतीत्य क्लेशा उपजायन्ते । तच्च चित्तमपि सदैव क्लेशैरुपजायत इति चेत्तत्राह—

स्वकायदृष्टिवत्क्लेशाः क्लिष्टे सन्ति न पञ्चधा ।
स्वकायदृष्टिवत्क्लिष्टं क्लेशेष्वपि न पञ्चधा ॥५॥

स्वकायो नाम रूपादिसंघातः । तस्मिन्नात्मात्मीयदृष्टिस्स्वकायदृष्टिः । यथेयं पञ्चधा विचार्यमाणा न सम्भवति एवं पञ्चधा विचार्यमाणाः क्लेशा रागादयः क्लिष्टे चित्ते न सन्ति । यदेव क्लिष्टं स एव क्लेश इति न सम्भवति । कर्तृकर्मणोरेकत्वप्रसङ्गात् । नाप्यन्यो क्लेशः, अन्यत्क्लिष्टमिति सम्भवति । परत्र निरपेक्षत्वादक्लिष्टहेतुकक्लेशप्रसङ्गात् । एवमाधाराधेयतद्वत्तापक्षाणामप्यभावात् क्लेशेषु क्लिष्टमिति पक्षो न सम्भवति । एवमेव एकत्वान्यत्वाधाराधेयतद्वत्तापक्षाणामसम्भवात् क्लिष्टे क्लेशा इत्यपि न सम्भवतीति भावः ॥५॥

किं चान्यत्—

स्वभावतो न विद्यन्ते शुभाशुभविपर्ययाः ।
प्रतीत्य कतमान् क्लेशाः शुभाशुभविपर्ययान् ॥६॥

शुभाशुभविपर्ययान्प्रतीत्य क्लेशा भवन्तीति न सम्भवति । शुभाशुभविपर्ययानामेव स्वभावतोऽविद्यमानत्वात् । एवं हेत्वभावादपि क्लेशादयो न सम्भवन्तीति भावः ॥६॥

आलम्बनाभावाच्च क्लेशादयो न सन्तीत्याह—

रूपशब्दरसस्पर्शाः गन्धो धर्मश्च षड्विधम् ।
वस्तुरागस्य द्वेषस्य मोहस्य च विकल्प्यते ॥७॥

धर्मो नाम स्वलक्षणः । रूपरसगन्धस्पर्शशब्दधर्माः रागादीनां क्लेशानामालम्बनमिति कल्प्यते भवता । रूपादिषु शुभाकाराध्यारोपेण रागो जायते, अशुभाकाराध्यारोपेण द्वेषः, विपरीतदर्शनेन मोह इति भावः ॥७॥

रूपशब्दरसस्पर्शा गन्धो धर्मश्च केवलम् ।
गन्धर्वनगराकारा मरीचिस्वप्नसन्निभाः ॥८॥
अशुभं वा शुभं वापि कुतस्तेषु भविष्यति ।
मायापुरुषकल्पेषु प्रतिबिम्बसमेषु च ॥९॥

क्लेशानामालम्बनतया कल्पिता रूपादयो निस्स्वभावाः, गन्धर्वनगराकाराः, मरीचिस्वप्नसन्निभाश्च प्रतीयन्ते । अतः प्रतिबिम्बोपमेषु तेषु कथं रागाद्यालम्बनत्वं सिध्यति? तस्मादालम्बनाभावान्न सन्ति क्लेशा इति भावः ॥

न केवलमालम्बनमिथ्यात्वेनैव शुभाशुभयोः क्लेशनिमित्तयोर्मिथ्यात्वं प्रकारान्तरेणापीत्याह—

अनपेक्ष्य शुभं नास्त्यशुभं प्रज्ञपयेमहि ।
यत्प्रतीत्य शुभं तस्माच्छुभं नैवोपपद्यते ॥१०॥
अनपेक्ष्याशुभं नास्ति शुभं प्रज्ञपयेमहि ।
यत्प्रतीत्याशुभं तस्मादशुभं नैव विद्यते ॥११॥

इह शुभाशुभे ह्रस्वदीर्घत्वे इव परस्परसापेक्षे । अतोऽशुभमनपेक्ष्य शुभं नास्ति । यदशुभं प्रतीत्य शुभं प्रज्ञपयेमहि तदशुभं नास्ति । शुभसापेक्षत्वात् । अशुभाच्छुभमपि नोपपद्यते । एवं शुभमनपेक्ष्याशुभमपि नास्ति । यच्छुभं प्रतीत्याशुभं प्रज्ञपयेमहि तच्छुभं नास्ति । तस्मादशुभमपि नास्तीति भावः॥११॥

एवं —

अविद्यमाने च शुभे कुतो रागो भविष्यति ।
अशुभेऽविद्यमाने च कुतो द्वेषो भविष्यति ॥१२॥

शुभाशुभनिमित्तकयो रागद्वेषयोः शुभाशुभरूपनिमित्ताभावे सति नास्ति सम्भव इति भावः ॥१२॥

तदेवं शुभाशुभनिमित्ताभावेन रागद्वेषयोरभावमुपपाद्य विपर्यासाभावप्रतिपादनेन मोहस्याप्यभावं प्रतिपादयितुमाह—

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्ययः।
नाऽनित्यं विद्यते शून्ये कुतो ग्राहो विपर्ययः ॥१३॥

इह चत्वारो विपर्यया उच्यन्ते। यथा अनित्ये प्रतिक्षणनाशिनि स्कन्धपञ्चके नित्यमित्यभिनिवेश एको विपर्यासः। 'यदनित्यं तद्दुःख' मिति न्यायेन अनित्ये स्कन्धपञ्चके यत्सुखं तदपि दुःखमेवेति ग्राहः स द्वितीयो विपर्यासः। एवमिदं शरीरं सर्वात्मना सततमशुचिस्वभावं, तत्र शुचित्वाभिनिवेशो तृतीयो विपर्यासः। एवं पञ्चस्कन्धात्मकमिदं अनित्यत्वादुदयव्ययधर्मित्वाच्च निरात्मकं, आत्मस्वभावशून्यं तस्मिन्नात्मग्राह आत्मत्वाभिनिवेशः चतुर्थो विपर्यासः। एवमेते चत्वारो विपर्यासा मोहस्य हेतवः। अत्र विचार्यते। यद्यनित्ये नित्यमिति ग्राहः अभिनिवेशो विपर्यासस्तदा शून्ये निस्स्वभावके जगति अनित्यमेव नास्ति। यदा चैवं तदा नित्यत्वाभिनिवेशरूपो विपर्यासः कुतो भविष्यति। नास्त्येव नित्यमिति विपर्यास इति भावः। यथा चानित्यत्वं शून्ये न सम्भवति, एवं सुखत्वाशुचित्वानात्मत्वान्यपि न सम्भवन्ति। यदा च स्वभावशून्येऽनित्यत्वादिकं न सम्भवति तदा कुतस्तद्विपक्षभूतस्य नित्यदुःखशुच्यात्मत्वादेर्विपर्यासः सम्भवति। तस्मान्नास्ति विपर्यास इति भावः ॥१३॥

ननु अनित्ये नित्यमित्यभिनिवेशो यदि विपर्ययः स्यात्तर्हि अनित्यमित्यभिनिवेशः किमविपर्यासो भवेदित्याशङ्क्य सोपि विपर्यास एवेति प्रतिपादयन्नाह—

अनित्ये नित्यमित्येवं यदि ग्राहो विपर्ययः।
अनित्यमित्यपि ग्राहो शून्ये किं न विपर्ययः ॥१४॥

स्वभावशून्ये नित्यमिति वा, अनित्यमिति वा ग्रहो न सम्भवति। यथा वन्ध्यापुत्रे। तस्मात्तत्रानित्यमित्यपि ग्रहो यदि स्यात्सोपि विपर्यास एव भवितुमर्हति। सोपि ग्राहः पूर्वोक्तरीत्या नास्त्येवेति भावः। यथाचाऽनित्ये नित्यमित्ययं ग्राहो विपर्ययो न सम्भवति। एवमन्येपि विपर्यया न सम्भवन्तीति योज्यम् ॥१४॥

ननु विपर्ययाभावेपि ग्राहोस्ति, अतस्तत्कर्तृ कर्म करण साधनान्यपि सन्ति । एवं तेषां सिद्धावस्माकमभीष्टसिद्धिरित्याशङ्क्य निराकरोति—

येन गृह्णाति यो ग्राहो ग्रहीता यच्च गृह्यते ।
उपशान्तानि सर्वाणि तस्माद्ग्राहो न विद्यते ॥१५॥

प्रत्ययपरीक्षादिषु कर्तृकर्मकरणविषयादीनामभावप्रतिपादनात् येन करणेन यो वा ग्रहीता यच्च कर्म गृह्णाति, सर्वाण्येतान्युपशान्तानि, निःस्वभावानि। अतो ग्राहोपि नास्तीति भावः ॥१५॥

इह कर्तृकर्मकरणविषयाणामभावाद्ग्राह एव न सम्भवतीति प्रतिपादितम्, ततश्च—

अविद्यमाने ग्राहे च मिथ्या वा सम्यगेव वा ।
भवेद्विपर्ययः कस्य भवेत्कस्याऽविपर्ययः ॥१६॥

मिथ्यारूपे अमिथ्यारूपे वा ग्राहे अविद्यमाने सति कस्य वा विपर्ययो भवेत्कस्य वा अविपर्ययः? न कस्यापि किंचिद्भवतीति भावः । तस्मान्नास्ति विपर्ययः ॥१६॥

ननु विपर्यासमन्तरा विपर्यस्तो न सिद्ध्यति, अस्ति च विपर्यस्तो देवदत्तः, तस्माद्विपर्यासोप्यस्तीत्याशङ्क्य निराकरोति—

नचापि विपरीतस्य सम्भवन्ति विपर्ययाः ।
नचाप्यविपरीतस्य सम्भवन्ति विपर्ययाः ॥१७॥

न विपर्यस्यमानस्य सम्भवन्ति विपर्ययाः ।
विमृषस्य स्वयं कस्य सम्भवन्ति विपर्ययाः ॥१८॥

विपरीतो विपर्ययवान्, तस्य विपर्ययान्तरसम्बन्धकल्पनं व्यर्थम् । तस्माद्विपरीतस्य विपर्ययो नास्ति । नाप्यविपरीतस्य विपर्ययः- बुद्धस्यापि विपर्ययप्रसङ्गात् । नापि विपर्यस्यमानस्य विपर्ययः- विपरीताविपरीतातिरिक्तस्य विपर्यस्यमानस्यैवाभावात् । नापि विमृषस्य=मृषारहितस्य विपर्ययः, विरोधात् । उक्तदोषाच्च । तस्मादाश्रयाभावाद्विपर्ययो नास्तीति भावः ॥१७, १८॥

किंचान्यत्—

अनुत्पन्नाः कथं नाम भविष्यन्ति विपर्ययाः ।
विपर्ययेष्वजातेषु विपर्ययगतः कुतः ॥१९॥

किमेते विपर्यया उत्पन्ना उतानुत्पन्नाः? यद्यनुत्पन्नास्तदा अनुत्पन्नभावस्याभवात्कथं विपर्यया भविष्यन्ति? विपर्ययाभावे च विपर्यस्तः कथं सिद्ध्यतीति ॥१९॥

उत्पन्ना विपर्यया इति पक्षेप्याह—

न स्वतो जायते भावः परतो नैव जायते ।
न स्वतः परतश्चेति विपर्ययगतः कुतः ॥२०॥

यथा च भावः स्वतः परतो वा न जायते तथा प्रत्ययपरीक्षायां प्रतिपादितं प्राक् । यदा चैवं विपर्ययः स्वतः परतश्च न जायते तदा विपर्ययो नास्ति । विपर्ययाभावे च विपर्ययगतः कुतः सिद्ध्यतीति भावः ॥२०॥

इतश्च नास्ति विपर्यय इत्याह—

आत्मा च शुचि नित्यं च सुखं च यदि विद्यते ।
आत्मा च शुचि नित्यं च सुखं च न विपर्ययः ॥२१॥

आत्मशुचिनित्यसुखानि विपर्यासा इत्युक्तं प्राक् । किमेतान्यात्मादीनि सन्ति? उत न सन्ति? यदि सन्ति तर्हि न विपर्यासाः, विद्यमानत्वादेतेषाम् । यदि न सन्ति तदा तेषामविद्यमानत्वादेव न विपर्यासः । अविद्यमानस्य वन्ध्यापुत्रादेर्विपर्यासाभावादिति भावः ॥२१॥

न केवलं विपर्यासस्यैवासत्त्वं ब्रूमः, किंतु अविपर्यासस्यापि नास्ति सत्त्वमिति प्रतिपादयन्नाह—

नात्मा च शुचि नित्यं च सुखं च यदि विद्यते ।
अनात्माऽशुच्यनित्यं च नैव दुःखं च विद्यते ॥२२॥

विद्यमानस्य विपर्यासासम्भवाद्यद्यात्मा शुचि नित्यं सुखं च न विद्यन्त इत्युच्यते तर्हि अनात्मा, अशुचि, अनित्यं दुःखं च नास्तीति वक्तव्यं स्यात् ।

प्रतिषेध्याभावे प्रतिषेधस्याप्यभावात् । यदा चैवमनात्मादिकं न सम्भवति तदा स्वरूपतोऽविद्यमानत्वादनात्मादिकं कथमविपर्यासस्स्यादित्यर्थः । तस्माज्जातिजरा-मरणसंसारबन्धनान्मुमुक्षुभिरेषा विपर्यासचिन्ता त्याज्येति भावः ॥२२॥

अस्य च यथोपवर्णितविपर्यासविचारस्याऽविद्यादिप्रहाणहेतुत्वेन साफल्यं प्रतिपादयन्नाह—

एवं निरुध्यतेऽविद्या विपर्ययनिरोधनात् ।
अविद्यायां निरुद्धायां संस्काराद्यं निरुध्यते ॥२३॥

यदाऽयं योगी विपर्यासान्नोलभते तदा विपर्यासाऽनुपलम्भेन तद्धेतुकाविद्या निरुद्ध्यते । तन्निरोधाच्च संस्कारादयः, अविद्याहेतुकजन्मजरामरणशोकपरिदे-वनदुःखदौर्मनस्यापायायासपर्यन्ता धर्मा निरुद्ध्यन्त इति ॥२३॥

अत्राह— यदि विपर्यासनिरोधादविद्या निरुध्यते तर्हि अस्त्येव सा अविद्या । अविद्यमानस्य निरोधाभावात् । ततश्च सन्ति तद्धेतुका रागादयः । ततश्च भवसन्ततिरपीति चेदत्रोच्यते—

यदि भूताः स्वभावेन क्लेशाः केचिद्धि कस्य चित् ।
कथं नाम प्रहीयेरन् कः स्वभावं प्रहास्यति ॥२४॥

यद्यविद्याक्लेशाश्च स्वभावेन कस्यचिद्भवेयुस्तदा तेषां प्रहाणमेव न सम्भवति । स्वभावस्यान्यथयितुमशक्यत्वात् ॥२४॥

यदि क्लेशाः स्वभावेनाऽसद्भूतास्तत्रापि प्रहाणं नोपपद्यत इत्याह—

यद्यभूताः स्वभावे न क्लेशाः केचिद्धि कस्यचित् ।
कथं नाम प्रहीयेरन् कोऽसद्भावं प्रहास्यति ॥२५॥

यदि क्लेशाः स्वभावेन न सन्ति तदा तेषां प्रहाणं न सम्भवति । अ-विद्यमानस्य प्रहाणायोगात् । नह्यग्नेरविद्यमानं शैत्यं प्रहातुं शक्यते । अतो विद्यन्त एवाविद्यादयः क्लेशा इति यदुक्तं तदसङ्गतमेवेति भावः ॥२५॥

इति सुबोधिनीव्याख्यासहितमाध्यमिककारिकासु
विपर्ययपरीक्षा नाम त्रयोविंशतितमं प्रकरणम् ।

सुबोधिनीव्याख्यासहित-

माध्यमिककारिकासु,

आर्यसत्यपरीक्षानाम चतुर्विंशतितमं प्रकरणम् ।

अत्राह पूर्ववादी, नन्वेवं सति—

यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।
चतुर्णामार्यसत्यानामभावस्ते प्रसज्यते ॥१॥

यदीदं सर्वं शून्यं, उदयव्ययौ च न स्तः तदा सर्वशून्यवादिनस्ते चतुर्णां दुःख, समुदय, निरोध, मार्गोपदेशरूपाणामार्यसत्यानामभावः प्रसज्यत इत्यर्थः॥ १॥

अस्तु को दोष इतिचेत्तत्राह—

परिज्ञा च प्रहाणं च भावना साक्षिकर्म च ।
चतुर्णामार्यसत्यानामभावान्नोपपद्यते ॥२॥

चतुर्णामार्यसत्यानामभावे सति, परिज्ञा=दुःखस्य परिज्ञानं, तस्यैव दुःखस्य प्रहाणं, दुःखनिरोधस्य भावना=पौनःपुन्येनानुसन्धानं, तस्यैव प्रहाणस्य साक्षिकर्म=साक्षात्कारः इत्येते नोपपद्यन्त इत्यर्थः ॥२॥

परिज्ञादीनामभावे को दोष इति चेत्तत्राह—

तदभावान्न विद्यन्ते चत्वार्यार्यफलानि च ।
फलाभावे फलस्था नो न सन्ति प्रतिपन्नकाः ॥३॥

परिज्ञादीनामभावे सति सकृदागाम्यनागाम्यर्हदाख्यं फलचतुष्टयं न सम्भवति । तत्र क्लेशानां मृदुमध्यनिबिडविरलप्रभेदभिन्नानामनेकप्रकाराणां प्रहाणमेव चतुर्धा फलत्वेन व्यपदिश्यते । फलाभावे तत्र व्यवस्थिता आर्यपुद्गला अपि न सन्ति । तत्प्रतिपन्नका अपि न सन्तीत्यर्थः ॥३॥

किंच—

सङ्घो नास्ति न वा सन्ति तेऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ।
अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोऽपि न विद्यते ॥४॥

यदि चत्वार्यार्यसत्यानि न सन्ति, तदा तेषां परिज्ञादीन्यपि न सन्ति, परिज्ञाद्यभावे तल्लभ्यानां फलानामभावः । फलाभावे फलस्थानां चतुर्णां च पुरुष-

पुद्गलानां, चतुर्णां च प्रतिपन्नकपुद्गलानामभावप्रसङ्गः । सतामार्याणां धर्मस्सद्धर्मः । स च फलधर्मः, फलावतारधर्मः, निगमधर्मः, आगमधर्मश्चेति चतुर्विधः । सोपि नोपपद्यते ॥४॥

एवम्—

धर्मे चासति सङ्घे च कथं बुद्धो भविष्यति ।
एवं त्रीण्यपि रत्नानि ब्रुवाणः प्रतिबाधसे ॥५॥

धर्मे असति संघे च बुद्धोपि न स्यात् । संघस्य धर्मोपदेष्टा, उपचीयमानधर्मराशिः संघान्तर्गतो हि बुद्धः । तयोस्संघधर्मयोरभावे बुद्धः कथं स्यादित्यर्थः । तथाचैवं शून्यतां ब्रुवाणः त्वं संघधर्मबुद्धाख्यानि त्रीण्यपि रत्नानि प्रतिबाधस इति भावः ॥५॥

किंच—

शून्यतां फलसद्भावमधर्मं धर्ममेव च ।
सर्वसंव्यवहारांश्च लौकिकान्प्रतिबाधसे ॥६॥

सर्वं शून्यमिति शून्यतां ब्रुवाणस्त्वं धर्माधर्मतत्फलानि लौकिकांश्च सर्वानपि व्यवहारान् प्रतिबाधसे, ततश्च जगदान्ध्यप्रसङ्गः । ततश्चानाश्वास एव भवदीये सिद्धान्त इति भावः ॥६॥

एवं पूर्वपक्षमुपन्यस्याधुना सिद्धान्तमुपक्रमते—

अत्र ब्रूमश्शून्यतायां न त्वं वेत्सि प्रयोजनम् ।
शून्यतां शून्यतार्थं च तत एव विहन्यसे ॥७॥

"यदि सर्वमिदं शून्यमुदयो नास्ति न व्ययः" इत्यादिना अस्मानुपालम्भयन् भवान् महान्तं खेदमापन्नः । योयमस्माभिः शान्तः शून्यतार्थ इत्युक्तः स च त्वया सर्वाभावरूपतया परिगृहीतः । अतश्शून्यताशब्दार्थं शून्यतास्वरूपं वा, शून्यतायाः फलं वा न जानाति भवान् । अतश्च त्वं विहन्यसे परमार्थादिति भावः । शून्यताप्रयोजनं चास्मतत्त्वपरीक्षायामुक्तम्— "कर्मक्लेशक्षयान्मोक्षः······प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते" इत्यत्र (18-5) निरवशेषप्रपञ्चोपशमार्थं शून्यतोपदिश्यते । अतस्सर्वप्रपञ्चोपशमश्शून्यतायाः प्रयोजनम् ।

भवांस्तु नास्तित्वं शून्यतार्थं परिकल्प्य तत्प्रातिपक्ष्येण प्रपञ्चमेव समर्थयमानः शून्यताप्रयोजनं न वेत्ति। ननु का पुनरत्र शून्यता नाम? एतदपि तत्रैवोक्तम्—"अपरप्रत्ययं शान्तं……एतत्तत्त्वस्य लक्षण" मिति (18-9) प्रपञ्चनिवृत्तिरूपा शून्यता, न नास्तित्वरूपेति शून्यतामपि न वेत्सि त्वम्। शून्यताशब्दार्थश्च—"यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्ष्महे" इत्यादिना अत्रैव वक्ष्यते। तस्माच्छून्यताशब्दार्थमपि न वेत्सि त्वमिति भावः॥८॥

अत एवाचार्योऽभीष्टाऽविपरीतसत्यद्वयव्यवस्थामेवोपपादयन्नाह—

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना।
लोकसंवृतिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः॥८॥

लोकसंवृतिसत्यं,परमार्थसत्यं चेति सत्यद्वयमाश्रित्य भगवतां बुद्धानां धर्मदेशना प्रवर्तते। तत्र "स्कन्धात्मा लोक आख्यातः" इत्युक्त्या स्कन्धानुपादाय प्रज्ञप्यमानः पुद्गलो लोकः। समन्ताद्वरणं संवृतिः। सर्वपदार्थानां तत्त्वाच्छादनादज्ञानं संवृतिरित्युच्यते। अथ वा संवृतिस्संकेतः। अभिधानाभिधेयलक्षणो लोकव्यवहारो लोकसंवृतिरित्युच्यते। इदं च लोकसंवृतिसत्यं लङ्कावतारे विस्तरेणोक्तम्। परमार्थसत्यं तु "अपरप्रत्ययं शान्तं प्रपञ्चैरप्रपञ्चितम्। निर्विकल्पमनानार्थमेतत्तत्त्वस्य लक्षणम्॥" इत्युक्तदिशा वाचामगोचरं प्रत्यात्म वेदनीयमेव। एतच्च मध्यमावतारे विस्तरेण प्रपञ्चितम्। तदेतत्सत्यद्वयमाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना प्रवर्तते॥८॥

एवञ्च—

ये चानयोर्न जानन्ति विभागं सत्ययोर्द्वयोः।
ते तत्त्वं न विजानन्ति गम्भीरं बुद्धशासने॥९॥

अनयोर्यथोपवर्णितयोः विभागं ये न जानन्ति ते बुद्धशासने उपदिष्टमतिगम्भीरं तत्त्वं न जानन्तीत्यर्थः॥९॥

ननु यदि परमार्थो निष्प्रपञ्चस्वभावस्तर्हि स एवास्तु। किमनया अपरमार्थरूपया स्कन्धायतनधात्वादिरूपस्य संवृतिसत्यस्य देशनया? इत्याशङ्क्य संवृतिसत्यदेशनामन्तरा न शक्यः पपमार्थो दर्शयितुमित्याह—

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देश्यते ।
परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते ॥१०॥

व्यवहारं--संवृतिसत्यं अनाश्रित्य परमार्थसत्यं देशयितुं न शक्यते । परमार्थसत्यमविदित्वा निर्वाणं नाधिगम्यते । तस्मात्सलिलार्थिनो भोजनमिव निर्वाणाधिगमोपायत्वात्संवृतिसत्यमवश्यं देशनीयमेवेति भावः ॥१०॥

यः संवृतिपरमार्थसत्ययोर्व्यवस्थामनाश्रित्य शून्यतां वर्णयति तम्—

विनाशयति दुर्दृष्टा शून्यतामन्धमेधसम् ।
सर्पो यथा दुर्गृहीतो विद्या वा दुष्प्रसाधिता ॥११॥

संवृतिसत्यमज्ञानमात्रसमुपस्थापितं निःस्वभावं बुध्वा तस्य परमार्थलक्षणशून्यतायामुपायत्वं प्रतिपद्यमानः प्रतिबिम्बाकाराया लोकसंवृतेरबाधनात्कर्मफलधर्माधर्मादिकमपि न बाधते । परमार्थभावस्वभावत्वेन वा न पश्यति, निःस्वभावानामेव पदार्थानां कर्मफलादिदर्शनात् । यस्तु यथोक्तसत्यद्वयविभागमनाश्रित्य संस्काराणां नास्तित्वलक्षणशून्यतामवधारयति तं मन्दधियं, दुर्दृष्टा--अन्यथा गृहीता शून्यतैव दुर्गृहीतसर्प इव विनाशयति । दुष्प्रसाधितविद्येवेति भावः॥

यतश्चेयं शून्यता मन्दप्रज्ञैः दुर्ग्राह्या, दुर्गृहीता च विनाशयति—

अतश्च प्रत्युदावृत्तं चित्तं देशयितुं मुनेः ।
धर्मं मत्वाऽस्य धर्मस्य मन्दैर्दुरवगाहताम् ॥१२॥

अस्य शून्यतालक्षणस्य धर्मस्य मन्दप्रज्ञैः दुरवगाहतामाकलय्य मुनेः बुद्धस्य चित्तं सद्धर्ममिमं देशयितुमुपदेष्टुं प्रत्युदावृत्तं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥१२॥

तस्मात्—

शून्यतायामधिलयं यं पुनः कुरुते भवान् ।
दोषप्रसङ्गो नाऽस्माकं स शून्ये नोपपद्यते ॥१३॥

यथोक्तसत्यद्वयव्यवस्थामविज्ञाय, अभावं शून्यताशब्दार्थं परिकल्प्य, भवान् शून्यतायां--शून्यतावादे यमधिलयं--दोषोद्भावनं कुरुते स दोषप्रसङ्गोऽस्माकं नास्ति । यथोपवर्णितशून्यतावादे स नोपपद्यत इत्यर्थः । नहि वयमभावं शून्यतार्थं ब्रूमः । किंतु प्रतीत्यसमुत्पादमेव शून्यतामङ्गीकुर्म इति भावः ॥१३॥

न केवलं यथोक्तदोषप्रसङ्गोऽस्मत्पक्षे नावतरति, किंतु सत्यादिव्यवस्थानं सर्वमेवोपपद्यत इत्याह—

सर्वं च युज्यते तस्य शून्यता यस्य युज्यते।
सर्वं न युज्यते तस्य शून्यं यस्य न युज्यते ॥१४॥

यस्येयं शून्यता युज्यते तस्य सर्वमेतद्यथोपवर्णितं युज्यते। यतो वयं प्रतीत्यसमुत्पादमेव शून्यतामाचक्ष्महे। यस्येयं शून्यता युज्यते तस्य दुःखं युज्यते- प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वाद्दुःखस्य। एवं चत्वार्यार्यसत्यानि, दुःखपरिज्ञानं, दुःखनिरोधः, निरोधसाक्षात्करणं, मार्गभावनारूपाणि फलानि, सद्धर्मः, तदुपदेष्टा बुद्धश्चेति सर्वमेव युज्यते। अपिच त्रीण्यप्यार्यरत्नानि, सर्वो लौकिको व्यवहारश्च तस्य युज्यन्ते। यस्य तु यथोपवर्णिता शून्यता न युज्यते तस्य सर्वमेव न युज्यते। प्रतीत्यसमुत्पादाभावात्। यथा च न युज्यते तथा विस्तरेण प्रतिपादयिष्यति ॥१४॥

एवं च—

स त्वं दोषानात्मनीनानस्मासु परिपातयन्।
अश्वमेवाधिरूढस्सन्नश्वमेवापि विस्मृतः ॥१५॥

सुपरिशुद्धतरे आस्माकीने पक्षे भवत्पक्षीयदोषान् परिपातयन् त्वं प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणशून्यतारूपमश्वमधिरूढस्सन् तमेव प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणमश्वं विस्मृतवानसीति अहो मोहान्धता तवेति भावः ॥१५॥

के पुनस्ते परस्य दोषाः? याननुपलभमानः शून्यतावादिनमुपालभत इति चेत्तान् दोषानाह—

स्वभावाद्यदि भावानां सद्भावमनुपश्यसि।
अहेतुप्रत्ययान् भावान् त्वमेवं सति पश्यसि ॥१६॥

यदि भावानां स्वभावादेव सद्भावमङ्गीकरोषि तदा भावा अहेतुप्रत्यया— हेतुप्रत्ययरहितास्स्युरिति भावः ॥१६॥

तथा सति—

कार्यं च कारणं चैवं कर्तारं करणं क्रियाम्।
उत्पादं च निरोधं च फलं च प्रतिबाधसि ॥१७॥

भावानामहेतुकत्वाभ्युपगमाद्घटादीनां स्वभावत एव विद्यमानत्वात्कर्तृकरणक्रियाणामुत्पादनिरोधयोश्चाभावः प्रसज्यते । स्वाभाविकस्य भावस्य कार्यत्वकारणत्वयोरप्यपेक्षा नास्ति । तस्मात्सर्वमेतद्भवत्पक्षे नोपपद्यत इति भावः॥१७॥

अस्माकं तु भावस्वभावशून्यतावादिनां सर्वमेतदुपपद्यत इत्याह—

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्ष्महे ।
सा प्रज्ञप्तिरुपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥१८॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादः हेतुप्रत्ययसापेक्षकार्योत्पादः, तामेव वयं शून्यतां ब्रूमः, नत्वभावम् । शून्यतनामभावानां स्वभावेनाऽनवस्थानात् । सकारणभावोत्पत्तिरित्यर्थः । सैव शून्यता उपादाय प्रज्ञप्तिरिति, मध्यमा प्रतिपदिति चोच्यते। कारणमुपाय कार्यं प्रज्ञप्यते,अत्र उपादायप्रज्ञप्तिरित्युच्यते । भावाभावान्तद्वयरहितत्वान्मध्यमा प्रतिपदित्युच्यते । तदेवं प्रतीत्यसमुत्पादस्यैवैता विशेषसंज्ञाः–शून्यता, उपादायप्रज्ञप्तिः, मध्यमा प्रतिपदिति च ॥१८॥

एवम्—

अप्रतीत्यसमुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते ।
यस्मात्तस्मादशून्योऽभिधर्मः कश्चिन्न विद्यते ॥१९॥

यस्मादप्रतीत्य समुत्पन्नः कश्चिदपि भावो नोपपद्यते तस्मादशून्यः शून्यतारहितः स्वाभाविकः कोप्यभिधर्मः नास्तीति भावः ॥१९॥

भवतस्तु स्वभाववादिनः—

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।
चतुर्णामार्यसत्यानामभावस्तु प्रसज्यते ॥२०॥

यदा चेदं सर्वमशून्यं, सत्स्वभावं तदा उदयो नास्ति । व्ययोपि नास्ति । तयोरभावे आर्यसत्यानामप्यभावः प्राप्नोतीति भावः ॥२०॥

तथा हि—

अप्रतीत्य समुत्पन्नं कुतो दुःखं भविष्यति ।
अनित्यमुक्तं दुःखं हि तत्स्वाभाव्येन युज्यते ॥२१॥

यद्धि सत्स्वभावं तन्न प्रतीत्यसमुत्पद्यते, यदप्रतीत्यसमुत्पन्नं न तदनि-

त्वं भवति। भगवता च दुःखमनित्यमित्युक्तम्। तथा च भावानां स्वाभाव्ये सत्स्वभावाङ्गीकारे तन्न युज्यते ॥२१॥

एवं दुःखस्यानुपपत्तिमुक्त्वा समुत्पादस्याप्यसम्भवमाह—

स्वभावतो विद्यमानं किं पुनस्समुदेष्यते।
तस्मात्समुदयो नास्ति शून्यं तां प्रतिबाधतः ॥२२॥

समुदयत्यस्माद्दुःखमिति समुदयो दुःखस्य हेतुः। शून्यतां प्रतिबाध्य सत्स्वभावं दुःखमभ्युपगच्छतस्तव समुदयोपि न सिद्ध्यति। सत्स्वभावस्य दुःखस्य उत्पादाऽसम्भवात्। तस्मात्समुदयोपि तव न सिद्ध्यतीति भावः ॥२२॥

स्वाभाविकं दुःखमभ्युपगच्छतस्तव निरोधोऽपि दुर्घट इति प्रतिपादयन्नाह—

न निरोधस्स्वभावेन सतो दुःखस्य विद्यते।
स्वभावपर्यवस्थानान्निरोधं प्रतिबाधसे ॥२३॥

स्वभावेन विद्यमानस्य दुःखस्य निरोधो न सम्भवति। तस्मादेवं स्वभावं गृहीत्वा प्रत्यवतिष्ठमानस्त्वं निरोधमपि बाधसे ॥२३॥

आर्यमार्गोपि स्वभाववादिनां यथा नोपपद्यते तथा प्रतिपादयन्नाह—

स्वाभाव्ये सति मार्गस्य भावना नोपपद्यते।
अथासौ भाव्यते मार्गः स्वाभाव्यं ते न विद्यते ॥२४॥

यदि मार्गः स्वाभाव्येनैव भवेत्तदाऽसौ भावनामन्तरेणैव व्यवस्थित इति किं तस्य भावनया? अव्यवस्थितस्य भावना, न व्यवस्थितस्य। असौ मार्गो भाव्यते त्वया। ततश्च सत्स्वभावता भवदभिमता भावानां नास्तीति भावः ॥२४॥

किं च—

यदा दुःखं समुदयो निरोधश्च न युज्यते।
मार्गो दुःखनिरोधत्वात्कतमं प्रापयिष्यति ॥२५॥

दुःखस्य भवन्मते स्वाभाविकत्वान्नास्ति दुःखनिरोधः। यं मार्गो सम्भावितः प्रापयिष्यति। एवं भावानां सत्स्वभाववादिनस्ते आर्यसत्यानां चतु-

र्णामभावः प्राप्नोति । किंच मार्गस्य दुःखनिरोधोपायत्वात्तदभावे कं प्रापयिष्य ति? न कमपि प्रापयिष्यतीति व्यर्थोऽयं मार्गोपदेश इति भावः ॥२५॥

इदानीं दुःखादिपरिज्ञानमपि यथा न सम्भवति तथा प्रतिपादयन्नाह—

स्वभावेनाऽपरिज्ञातं यदि तस्य पुनः कथम् ।
परिज्ञानं ननु किल स्वभावस्समवस्थितः ॥२६॥

यदि दुःखं स्वभावेनापरिज्ञातं, अपरिज्ञातस्वभावं यदीत्यर्थः । तस्य तादृशस्य दुःखस्य कथं पुनः परिज्ञानं सम्भवति । यतः स्वभावो व्यवस्थितः किल। अपरिज्ञातस्वभावस्य परिज्ञाने स्वभावभङ्गप्रसङ्गादिति भावः ॥२६॥

यदा दुःखपरिज्ञानं नास्ति तदा—

प्रहाणसाक्षात्करणे भावना चैवमेव ते ।
परिज्ञावन्न युज्यन्ते चत्वार्यपि फलानि च ॥२७॥

समुदयस्य प्रहाणम्, निरोधस्य साक्षात्करणम्, मार्गस्य भावना चेति त्रयं परिज्ञावदेव न युज्यते । अतश्च चत्वार्यार्यफलान्यपि न सम्भवन्तीतिभावः॥२७॥

न केवलं फलानामेव परिज्ञावदसम्भवः, किंत्वधिगमोऽप्येषां न सम्भवतीति प्रतिपादयन्नाह—

स्वभावेनाऽनधिगतं यत्फलं तत्पुनः कथम् ।
शक्यं समधिगन्तुं स्यात्स्वभावं परिगृह्णतः ॥२८॥

भावस्वभाववादिनस्स्वभावस्यान्यथयितुमशक्यत्वात्पूर्वमनधिगतं फलं पश्चात्कथमधिगन्तुं शक्यं स्यात् । पश्चादप्यनधिगतमेवेति भावः ॥२८॥

फलस्यानधिगमे दोषमाह—

फलाभावे फलस्थानां न सन्ति प्रतिपन्नकाः ॥
सङ्घो नास्ति न चेत्सन्ति तेऽष्टौ पुरुषपुद्गलाः ॥२९॥
अभावाच्चार्यसत्यानां सद्धर्मोपि न विद्यते ।
धर्मे चाऽसति सङ्घे च कथं बुद्धो भविष्यति ॥३०॥

कारिकाद्वयस्यास्य पूर्ववदेवाऽर्थो वेदितव्यः ॥३०॥

किंच स्वभावादिनः—

अप्रतीत्यापि बोधिं च तव बुद्धः प्रसज्यते।
अप्रतीत्यापि बुद्धं च तव बोधिः प्रसज्यते ॥३१॥

बुद्धबोधयोर्द्वयोरपि स्वभावसिद्धत्वेन परस्परनिरपेक्षत्वात् बोधिं सर्वज्ञज्ञानमप्राप्यापि बुद्धः स्यात्। एवं बुद्धमनपेक्ष्यापि बोधिस्स्यात्। "अकृत्रिमः स्वभावो हि निरपेक्षः परत्र च" इति वचनात् ॥३१॥

किंचाऽन्यत्—

यश्चाऽबुद्धः स्वभावेन स बोधाय घटन्नपि।
न बोधिसत्वचर्यायां बोधिस्तेऽधिगमिष्यति ॥३२॥

यश्चाऽबुद्धस्वभावः पुरुषपुद्गलः स बोधिसत्वचर्यायां बौद्धधर्मे बोधाय प्रयतमानोपि बोधिं नाऽधिगमिष्यति। तव स्वभाववादिनो मते स्वभावस्यान्यथयितुमशक्यत्वादिति ॥३२॥

किंच—

न हि धर्ममधर्मं वा कश्चिज्जातु करिष्यति।
किमशून्यस्य कर्तव्यं स्वभावः क्रियते न हि ॥३३॥

यतः स्वभावः कर्तुं न शक्यतेऽतः अशून्यस्य—स्वभाववादिनः कर्तव्यं किमपि नास्ति। ततश्च केनापि कदापि धर्माधर्मयोर्न यत्न आस्थेयः। तयोः स्वभावसिद्धत्वादिति भावः ॥३३॥

किंच—

विना धर्ममधर्मं च फलं तव भविष्यति।
धर्माधर्मनिमित्तं च फलं तव न विद्यते ॥३४॥

तव मते फलस्य स्वाभाविकत्वेन विनापि धर्माधर्मौ तत्फलं भविष्यति। धर्माधर्मनिमित्तं च फलं तव न सम्भवति। स्वाभाविकत्वादेवेति भावः ॥३४॥

किंच—

धर्माधर्मनिमित्तं वा यदि तद्विद्यते फलम्।
धर्माधर्मसमुत्पन्नमशून्यं तत्कथं फलम् ॥३५॥

यदि तत्फलं धर्माधर्मनिमित्तमेव विद्यत इत्युच्यते, तदा धर्माधर्मनिमित्तं तत्फलं कथमशून्यमिति शक्यते वक्तुम् । धर्माधर्मौ प्रतीत्य समुत्पन्नं फलं शून्यमेव भवितुमर्हति । नाऽशून्यमिति भावः ॥३५॥

किंच—

सर्वसंव्यवहारांश्च लौकिकान्प्रतिबाधसे ।
यत्प्रतीत्य समुत्पादं शून्यतां प्रतिबाधसे ॥३६॥

स्वभाववादमाश्रित्य प्रतीत्यसमुत्पादरूपां शून्यतां यदि प्रतिबाधसे तदा गच्छ पिब तिष्ठेत्यादिसर्वलौकिकव्यवहारानपि प्रतिबाधसे । सर्वेषामपि तेषां बोधिं प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वात् ॥३६॥

किंच—

न कर्तव्यं भवेत्किंचिदनारब्धा भवेत्क्रिया ।
कारकः स्यादकुर्वाणः शून्यतां प्रतिबाधतः ॥३७॥

भावानां स्वभावाङ्गीकारे भावस्व स्वभावतो विद्यमानत्वान्न केनचित्किंचित्कर्तव्यं स्यात् । शून्यतामनङ्गीकुर्वाणस्य तव क्रियाया अनारम्भप्रसङ्गः । अकुर्वाणस्यैव कर्तृत्वं, अजातस्यैव कार्यत्वमित्याद्यापद्यते ॥३७॥

किंच—

अजातमनिरुद्धं च कूटस्थं च भविष्यति ।
विचित्राभिरवस्थाभिः स्वभावरचितं जगत् ॥३८॥

यदि जगत्स्वभावरचितं, प्रतीत्यसमुत्पन्नं स्यात्तदा विचित्राभिरवस्थाभिरुपपन्नं स्यात् । स्वभाववादे तु अजातमनिरुद्धं कूटस्थं च भवेत् । तदा जगद्वैचित्र्यं न स्यादिति भावः ॥३८॥

किंचान्यत्—

असम्प्राप्तस्य सम्प्राप्तिः दुःखपर्यन्तकर्म च ।
सर्वक्लेशप्रहाणं च यद्यशून्यं न विद्यते ॥३९॥

सर्वमेतद्यद्यशून्यं, सत्स्वभावं स्यात्तदा असम्प्राप्तस्य सम्प्राप्तिर्न विद्यते । कुतः? असम्प्राप्तस्वभावस्य सम्प्राप्तौ स्वभावविपर्ययप्रसङ्गात् । एवं दुःखस्य पर्य-

न्तकर्मापि न स्यात्। पूर्वमविद्यमानस्वभावस्य दुःखनिरोधस्याधुना विद्यमानत्वे पूर्ववत्स्वभावविपर्ययापातात्। पूर्वं विद्यमानस्वभावानां सर्वक्लेशानां प्रहाणमपि न स्यादिति भावः ॥३९॥

अतः—

यः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यतीदं स पश्यति ॥
दुःखं समुदयं चैव निरोधं मार्गमेव च ॥४०॥

यः प्रतीत्यसमुत्पादलक्षणां सर्वशून्यतां पश्यति सर्वमिदमनुपपन्नं पश्यति, दुःखसमुदयनिरोधमार्गादिकं यद्यद्भावस्वभाववादे ऽनुपपन्नं तत्सर्वमप्युपपन्नं पश्यतीति भावः ॥४०॥

इति सुबोधिनीव्याख्यासहितमाध्यमिककारिकासु
आर्यसत्यपरीक्षा नाम चतुर्विंशतितमं प्रकरणम्।

सुबोधिनीव्याख्यासहित-

माध्यमिककारिकासु,

निर्वाणपरीक्षानाम पञ्चविंशतितमं प्रकरणम्।

ननु भगवता बुद्धेन निर्वाणद्वयमुपदिष्टम्— सोपधिशेषं, निरुपधिशेषं चेति। तत्र निरवशेषस्याऽविद्यारागादिक्लेशगणस्य प्रहाणात्सोपधिशेषं निर्वाणं सिद्ध्यति। उपधीयतेऽस्मिन्नात्मस्नेह इत्युपधिः। आत्मप्रज्ञप्तिनिमित्ताः पञ्च उपादानस्कन्धाः उपधिरित्युच्यन्ते। शिष्यत इति शेषः। उपधिरेव शेष उपधिशेषः। तेन सह वर्तत इति सोपधिशेषं निर्वाणम्। तत्र च सत्कायदृष्ट्यादिक्लेशतस्कररहितं स्कन्धमात्रमेव केवलमवशिष्यते। निहताशेषचोरगणग्रामवत्। यत्र तु निर्वाणे निहताशेषचोरगणग्रामस्याभाववत्स्कन्धमात्रमपि नास्ति, तन्निरुपधिशेषं निर्वाणम्। एतद्द्विविधमपि निर्वाणं क्लेशानां स्कन्धानां च निरोधाद्भवति। एवं च—

यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः।
प्रहाणाद्वा निरोधाद्वा कस्य निर्वाणमिष्यते ॥१॥

क्लेशानां प्रहाणात्सोपधिशेषनिर्वाणम् । स्कन्धानामपि निरोधान्निरुपधिशेषनिर्वाणं च भवति । यदीदं सर्वं शून्यं स्यात्तदा उदयो नास्ति । व्ययोपि नास्ति । एवं च क्लेशानां स्कन्धनां चाभावात्प्रहाणनिरोधयोरभावः प्राप्नोति । तथा च निर्वाणमेव न स्यात् । तस्मादस्ति भावानां स्वभाव इति भावः ॥१॥

अत्रोच्यते— भावानां स्वभावाङ्गीकार एवाऽयं दोषः प्राप्नोति, न शून्यताङ्गीकार इति प्रतिपादयन्नाह—

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।
प्रहाणाद्वा निरोधाद्वा कस्य निर्वाणमिष्यते ॥२॥

इदं सर्वं यद्यशून्यं प्रतीत्यसमुत्पादरहितम्, स्वाभाविकमेव यदि तदा क्लेशानां स्कन्धानां च स्वभावेन विद्यमानत्वात् स्वभावस्याऽपयितुमशक्यत्वादुदयो वा व्ययो वा नास्ति । अतश्च प्रहाणाद्वा निरोधाद्वा कस्य निर्वाणमिष्यते । स्वभाववादिनः कथमपि निर्वाणं न सम्भवतीति स्वभाववादिन एवायं दोषः, न शून्यतावादिन इति भावः ॥२॥

ननु शून्यतावादिनो निवृत्तिलक्षणं यदि नेच्छन्ति तर्हि किं लक्षणं तदिच्छन्तीत्यत्राह—

अप्रहीणमसम्प्राप्तमनुच्छिन्नमशाश्वतम् ।
अनिरुद्धमनुत्पन्नमेतन्निर्वाणमुच्यते ॥३॥

यद्धि नैव प्रहीयते रागादिवत्, नैव प्राप्यते श्रामण्यफलादिवत्, नैवोच्छिद्यते क्लेशादिवत्, नैव शाश्वतं स्वभाववत्, नैव निरुद्ध्यते दुःखादिवत्, नैवोत्पद्यते घटादिवत्, शिवं सर्वप्रपञ्चोपरमलक्षणं निर्वाणमुच्यते । तत्र च विकल्पानां नास्त्यवकाशः । सर्वप्रपञ्चोपरमलक्षणत्वात्तस्य । ननु निर्वाणे नसन्ति क्लेशाः, नापि स्कन्धाः, तथापि निर्वाणात्प्राक्सन्ति ते । अतस्तेषां प्रहाणमेव निर्वाणमिति चेदत्रोच्यते— यदि निर्वाणात्प्राक्स्वभावतस्सन्ति क्लेशाः तर्हि तेषां प्रहाणं न सम्भवति । विद्यमानस्वभावस्य प्रहाणायोगात् । तस्मान्निर्वाणाभिलाषिणा त्याज्यैवैषा कल्पनेति भावः ॥३॥

ये तु सर्वकल्पनोपशमरूपं निर्वाणमप्रतिपद्यमाना भावमभावं तदुभयरूपं वा निर्वाणं परिकल्पयन्ति तान्प्रत्याह—

भावस्तावन्न निर्वाणं जरामरणलक्षणम्।
प्रसज्येतास्तिभावो हि न जरामरणं विना ॥४॥

अत्र केचित् क्लेशकर्मजन्मसन्तानप्रवृत्तेः नियतो रोधो यः स निर्वाणं, स च स्थायीभावरूप इति वदन्ति तान्प्रत्याह— निर्वाणं तावन्न भावो भवितु मर्हति। तथासति जरामरणलक्षणं तत्प्रसज्यते। कुतः जरामरणरहितस्य कस्यापि भावस्यासम्भवात्। तस्माद्भावरूपं निर्वाणमिति न शक्यते वक्तुम् ॥४॥

किंच—

भावश्च यदि निर्वाणं निर्वाणं संस्कृतं भवेत्।
नाऽसंस्कृतो विद्यते हि भावः क्वचन कश्चन ॥५॥

यदि निर्वाणं भावरूपं स्यात् तर्हि तद्विज्ञानादिवत्संस्कृतमेव भवेत्। न हि भावो नाम बाह्य आभ्यन्तरो वा क्वचिदपि कोपि असंस्कृतोस्ति। तस्माद्भावरूपं निर्वाणं न भवतीति भावः ॥५॥

किंच—

भावश्च यदि निर्वाणमनुपादाय तत्कथम्।
निर्वाणं नाऽनुपादाय कश्चिद्भावो हि विद्यते ॥६॥

यदि निर्वाणं भावस्यात्तदा तदुपादाय स्वकारणसामग्रीं भवेत्। यतोऽनुपादाय सामग्रीं कश्चिदपि भावो नास्ति। यदि उपादाय भवेत्तदा तत्कथं निर्वाणं स्यात। निर्वाणस्याकार्यत्वादिति भावः ॥६॥

ननु निर्वाणस्य भावत्वे दोषप्रसङ्गादभावरूपमेव तर्हि निर्वाणमस्तु इत्याशङ्क्य प्रतिक्षिपति—

यदि भावो न निर्वाणमभावः किं भविष्यति।
निर्वाणं, यत्र भावो न नाभाऽवस्तत्र विद्यते ॥७॥

यथा निर्वाणं भावरूपं न भवति एवमभावरूपमपि न भवति। ननु क्लेशजन्मनोरभाव एव निर्वाणमिति चेत्तर्हि क्लेशजन्मनोरनित्यतैव निर्वाणमि-

यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।
प्रहाणाद्वा निरोधाद्वा कस्य निर्वाणमिष्यते ॥१॥

क्लेशानां प्रहाणात्सोपधिशेषनिर्वाणम् । स्कन्धानामपि निरोधान्निरुपधिशेषनिर्वाणं च भवति । यदीदं सर्वं शून्यं स्यात्तदा उदयो नास्ति । व्ययोपि नास्ति । एवं च क्लेशानां स्कन्धनां चाभावात्प्रहाणनिरोधयोरभावः प्राप्नोति । तथा च निर्वाणमेव न स्यात् । तस्मादस्ति भावानां स्वभाव इति भावः ॥१॥

अत्रोच्यते— भावानां स्वभावाङ्गीकार एवाऽयं दोषः प्राप्नोति, न शून्यताङ्गीकार इति प्रतिपादयन्नाह—

यद्यशून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः ।
प्रहाणाद्वा निरोधाद्वा कस्य निर्वाणमिष्यते ॥२॥

इदं सर्वं यद्यशून्यं प्रतीत्यसमुत्पादरहितम्, स्वाभाविकमेव यदि तदा क्लेशानां स्कन्धानां च स्वभावेन विद्यमानत्वात् स्वभावस्याऽपयितुमशक्यत्वादुदयो वा व्ययो वा नास्ति । अतश्च प्रहाणाद्वा निरोधाद्वा कस्य निर्वाणमिष्यते । स्वभाववादिनः कथमपि निर्वाणं न सम्भवतीति स्वभाववादिन एवायं दोषः, न शून्यतावादिन इति भावः ॥२॥

ननु शून्यतावादिनो निवृत्तिलक्षणं यदि नेच्छन्ति तर्हि किं लक्षणं तदिच्छन्तीत्यत्राह—

अप्रहीणमसम्प्राप्तमनुच्छिन्नमशाश्वतम् ।
अनिरुद्धमनुत्पन्नमेतन्निर्वाणमुच्यते ॥३॥

यद्धि नैव प्रहीयते रागादिवत्, नैव प्राप्यते आम्रफलादिवत्, नैवोच्छिद्यते क्लेशादिवत्, नैव शाश्वतं स्वभाववत्, नैव निरुद्ध्यते दुःखादिवत्, नैवोत्पद्यते घटादिवत्, शिवं सर्वप्रपञ्चोपरमलक्षणं निर्वाणमुच्यते । तत्र च विकल्पानां नास्त्यवकाशः । सर्वप्रपञ्चोपरमलक्षणत्वात्तस्य । ननु निर्वाणे नसन्ति क्लेशाः, नापि स्कन्धाः, तथापि निर्वाणात्प्राक्सन्ति ते । अतस्तेषां प्रहाणमेव निर्वाणमितिचेदत्रोच्यते— यदि निर्वाणात्प्राक्स्वभावतस्सन्ति क्लेशाः तर्हि तेषां प्रहाणं न सम्भवति । विद्यमानस्वभावस्य प्रहाणायोगात् । तस्मान्निर्वाणाभिलाषिणा त्याज्यैवैषा कल्पनेति भावः ॥३॥